

Zalatnay István

A napszaki istentiszteletek a magyar református liturgia megújulásának folyamatában

Bevezetés

I. A liturgiai megújulásról általában

1. Liturgiai megújulás és Egyház
2. A liturgiai megújulás belső logikája
3. A liturgiai reform mint re-form
4. Liturgiai megújulás és jog

II. A jelenlegi magyar református liturgiai megújulásról

1. Szempontok a magyar református liturgiátörténet alapján
 - a) A XX. század első felének reformja
 - b) A magyar óprotestáns istentisztelet
2. Néhány tartalmi szempont a magyar református liturgia reformjához
 - a) A teocentrikusság
 - b) Az intellektuális reflexió
 - c) A kötött elemek szerepe
 - d) A liturgia mint gyülekezetstrukturáló erő
3. A tágabb kontextus
4. A liturgiai megújulás gyakorlati lehetősége

III. A napszaki áhítatokról általában

1. A napszaki áhítatok szerepe a hitéletben
2. A napszaki áhítok és az idő
3. A napszaki áhítatok és a hittartalom gazdagsága
4. Az Erdélyi Gyülekezet áhítati alkalmai

IV. Az áhítatok szerkezete és a tartalom meghatározás

1. Az Erdélyi Gyülekezet-áhítatok alapszerkezete (gyülekezetben)
2. Liturgiai elemek meghatározása, változásuk szabályai
 - a) Egyedi (mindig változó) elemek
 - b) Áhítati alkalmanként más, de kötött elemek
 - c) Hetente változó (és napszaktól függő) elemek
 - d) Egyházi évszaknak megfelelően változó (és napszaktól függő) elemek
 - e) A hét napjától (és a napszaktól) függő elem
 - f) Napszaktól függő (a reggeli, a déli, illetve az esti áhítaton belül azonos) elemek
 - g) Soha nem változó elem

V. Az Erdélyi Gyülekezet áhítatainak egyes elemei

1. Lekció
2. Zsoltározás
3. A zsoltárokon kívüli énekanyag

4. Az imádság

5. Egyéb szerkezeti elemek

Bevezetés

Az alábbi tanulmány a Generális Konvent Liturgiai Bizottságának készült, elsősorban a napszaki istentiszteletek témaköréhez való hozzájárulásként. Az adott feladat ösztönzésére egy évtized óta érlelődő gondolatok fogalmazódtak meg. E folyamat egyik oldala a liturgiával kapcsolatos alapvető elvi kérdések iránti személyes érdeklődés.¹ A másik tényező az Erdélyi Gyülekezet sajátos és folyamatosan formálódó liturgiai gyakorlata.² A sajátosság egyszerre jelent hagyománybeli gazdagságot (Erdély legkülönbözőbb részeiből, jelentősen eltérő liturgiai hagyományban élő területekről származnak a gyülekezet tagjai) és hagyománynélküliséget abban az értelemben, hogy éppen e sokszínűség miatt a gyülekezetnek mint közösségnek legfeljebb két évtizedre visszanyúló saját hagyománya lehet. E tekintetben kiemelendő, hogy a gyülekezet 8 év óta tart teljes éjszakai húsvéti vigíliát pontosan kidolgozott liturgiával, szöveg- és énekrenddel.³ Másrészt 2007 adventje óta (hétköz) napi rendszerességgel vannak reggeli és déli, illetve alkalmanként esti áhítatok.⁴

¹ Ennek eredménye volt 2004-ben megvédett doktori disszertációm az ELTE Bölcsészkarán: *Tetten ért imák. Liturgiai szövegek filozófiai szempontú elemzése.*

² A tanulmány 2009 februárjára készült el, és minden tekintetben az akkori állapotot tükrözi; tehát az azóta végzett bizottsági munka és gyülekezeti tapasztalat nem épült be a dolgozatba.

³ Ld. az erről készült interjút: „Húsvéti vigília az Erdélyi Gyülekezetben”, *Magyar Egyházzene X* (2002/2003) 108–110.

⁴ Az Erdélyi Gyülekezet helyzetének van néhány, a napszaki áhítatok bevezethetőségét és tartalmát számottevően befolyásoló jellemzője. A legfontosabb az, hogy a gyülekezet karitatív és kulturális központjában, a Reménység Szigetén dolgozó – és részben ott is lakó – alkalmazottak eleve lehetővé teszik napközben áhítatok tartását 8–10 fő részvételével. Ez gyakran kiegészül gyülekezeti tagokkal, a központ vendég-, illetve betegszállásán tartózkodókkal, a különböző programokra érkeettekkel. Ezért a már a központ létrejöttétől rendszeresen gyakorolt reggeli áhítatok mellett be lehetett vezetni a déli áhítatokat is. Mivel az áhítatok – legalábbis az új típusú áhítatok bevezetését követő első időszakban – megkövetelik lelkész vagy/és kántor jelenlétét, akik jelenleg nem laknak a Reménység Szigetén, esti áhítatok ritkábban, elsősorban nyáron voltak. Első lépésben nem is készült esti áhítati liturgia. Hamarosan világossá vált azonban, hogy a megkezdett út logikája megköveteli ezt. Egyrészt azért, mert az áhítatok liturgiájának kialakításánál bizonyos – végiggondolt logika szerint szervezett – tartalom egészének megjelenítésére kell törekedni, másrészt azért, mert – ahogy hamarosan megfogalmazódott – az áhítatok liturgiájának követése egyénileg vagy más, kisebb közösségben is lehetséges, és erre érdemes is ösztönözni a gyülekezetet.

Az új áhítati rendet 2007 adventjében vezettük be, majd a tapasztalatokat számos lelkész és egyházzenei tanácsait figyelembe véve 2009 januárjában számottevően átalakítottuk. A tanulmánynak ez a hivatkozási alapja az „Erdélyi Gyülekezet áhítati liturgiája” név alatt. Nyilvánvaló mindazonáltal, hogy ez a liturgia továbbra is „születőfélben van”, a tapasztalat és az együttgondolkodás új és új kérdéseket, illetve válaszlehetőségeket vet föl. Végül az is hangsúlyozandó, hogy az Erdélyi Gyülekezetnek vannak olyan jellemzői, amelyek miatt a gyülekezetben használt liturgia nem ültethető át közvetlenül más közegbe: a gyülekezet a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata által 1996-ban kiadott énekeskönyvet használja, amely Magyarországon nem terjedt el, állandó részét alkotják a liturgiának a gyülekezet helyzetét tükröző „Erdélyi Gyülekezet-imák” stb.; a tanulmány alapvető tartalmát azonban ez nem befolyásolja.

Ezek jelentik a dolgozatban tükröződő gondolkodás két fő pillérét, az elméleti érdeklődést és a lelkeszi-gyülekezeti gyakorlatot. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a leírtak kevésbé támaszkodnak konkrét liturgia- és egyházzene-történeti kutatásokra.⁵

I. A liturgiai megújulásról általában

1. Liturgiai megújulás és Egyház

Az Egyház történetének legfontosabb, az ember által kiszámíthatatlan és ellenőrizhetetlen tényezője Isten Szentlelkének munkája: „a Lélek fű, ahová akar.” (Jn 3,8) Az ember lehetősége ennek meghallása, a teljes szívvel való engedelmisségre törekvés.

Ebből az alapvető tényből származik az Egyház történetének két legfontosabb jellemzője. Egyrészt az, hogy e történet lényege valami pozitívumnak, egy erőnek az érvényesülése, kibontakozása: hol vakítóan fényes megmutatkozása, hol szinte az észrevehetetlenségig való elhomályosodása. Az Egyház története csak ilyen szemlélet előtt áll össze értelmes valósággá. A másik jellemző az, hogy ez a pozitívum lényegében mindig ugyanaz. Csak olyan keresztyén hittapasztalat van, amely világosan érzi ezt az önazonosságot, a Krisztusban megjelent evangéliummal történő közvetlen kapcsolatba kerülést. Ez a két jellemző az egyháztörténet megkülönböztető jegye minden más történettel szemben. Vannak, akik szerint a történelemben nem értékek jelentik a döntő tényezőt. De nem csak ezzel a történelemfelfogással szemben nyilvánvaló az egyháztörténet alapvető mássága, hanem azzal szemben is, amelyik különböző értékek játékterének látja a történelmet. Az Egyház története „értéknek” – vagyis az életet belülről formáló erőnek – a története, de egyetlen értéké.

Ennek megfelelően minden nagy egyháztörténeti fordulatban érzékelhető ugyanazon eredeti lényeghez való visszatérés: annak élménye, illetve vágya, a szükségességéről való meggyőződés. Ebből fakad, hogy az Egyház története reformációk sorozata.⁶

Végül harmadik forrásként említendő az a közös böjti imádkozás, amelyet Fekete Ágnessel és Bódiss Tamással közösen kezdeményezett e sorok írója 2008-ban és 2009-ben is. (Ld. bővebben II/2/d).

⁵ A jelzett disszertáció (ld. 1. jz.) egy bizonyos – meglehetősen absztrakt – vonatkozásban hasonlított össze magyar református, tridentin római és orthodox liturgiai szövegeket.

⁶ Ennek az igazságnak az egyetemes voltát jól érzékeltetik a következők: „a” reformáció döntő felismerése, hogy nem valami véglegeset hoz létre, hanem az történik az Egyházzal Isten kegyelméből, ami újra és újra meg kell, hogy történjék: ez az „Ecclesia semper reformanda” elv lényege. Katolikus részről a Tridentin Zsinathoz vezető, illetve abból elinduló folyamatot katolikus reformnak nevezik. És talán a leginkább figyelemre méltó: a joggal legstatikusabbnak tekintett keresztyén hagyományban, az orthodoxyában az egyháztörténet alapvető kategóriája „a hagyomány újra kivirágzása”, (ami természetesen nem a kijelentéstől [más szóhasználat a kinyilatkoztatástól] eltérő hagyományt kíván jelölni, hanem éppen, hogy az azt – ortodox meggyőződés szerint – tökéletesen s véglegesen érvényre juttató hagyományt). Vagyis: amikor az Egyház története lényegének látjuk a reformációt, akkor nem a protestáns meggyőződést valljuk meg más hagyományokkal

A Krisztus evangéliuma előtt a Szentlélek munkája által megnyíló emberi lélek belső – és azután abból kiindulva az Egyház látható valósága külső – változásainak rendjében már vannak eltérések. Ugyanazon belső dinamika eltérő logika szerint bomlik ki egyik és másik esetben, más sorrendben hatja át a hit világának teljességét. Belső természetéből fakadóan azonban ez az erő előbb-utóbb minden területen érvényesülni akar: a hittapasztalatban, a teológiában, a liturgiában, az Egyház szervezetében egyaránt; vagy másképpen nézve: a legfinomabb, sokszor nem tudatos lelki rezdüléstől kezdve, a tudatos gondolatokon és döntéseken át a szavakig, mozdulatokig, képekig mindenben. Ha nem így van, az rendellenesség.

Ennek megfelelően minden egyházi megújulás el kell, hogy érje az Egyház istentiszteleti életének rendjét, a liturgiát is. Ez néha a folyamat korábbi, néha későbbi szakaszában következik be. Van, amikor az Egyház életének más területein már formát öltött változások következményei érvényesülnek a liturgiában. Máskor éppen innen indulnak ki meghatározó folyamatok. Igen szép, szisztematikai és történeti elemzésre is méltó kérdés az, hogy milyen helyzetekben indul el az Egyház megújulásának folyamata az egyházi élet egyik vagy másik területéről. E sokszínűséget teremtő tényező tudatosítása mellett azonban itt elsősorban azt kell hangsúlyozni, hogy a liturgiai reform mozgató ereje ugyanaz kell, hogy legyen, mint az Egyház életének más területein – ezzel párhuzamosan, a liturgiai reformot hol megelőzően, hol éppen azáltal ösztönözten – kibontakozó megújulásnak.

2. A liturgiai megújulás belső logikája

A fentebb vázolt alapvető szempont a liturgia területére vonatkoztatva úgy fogalmazható meg, hogy minden liturgiai megújulás az Egyház hitének alapjaiból, Isten minél odaadóbb és méltóbb tiszteletének vágyából kell, hogy fakadjon. Semmilyen más tényező nem lehet ezzel egyenrangú. Liturgiai reform csak pozitívumból, az egyedüli és önazonos pozitívumból indulhat ki, sohasem valamilyen negatívumból, hiányérzetből, frusztrációból. Természetesen liturgiai reformot igénylő helyzetben nyilván érezhető számos negatív, megváltoztatandó jelenség az Egyház istentiszteleti rendjében; a negatív érzés, a kritika azonban – legyen az még oly jogos – soha nem teremt jövőt. Más vonatkozásban sem, de itt különösen hangsúlyos: liturgiai reform alapja, mozgató ereje csak az Isten iránti szeretet és hála lehet, nem pedig az ember és a gyarló emberi alkotások fölötti szomorkodás. A liturgiai megújulásnak elsősorban célja van, nem pedig oka. Az „oka” ugyanúgy „csontokba rekesztett tűz” (Jr 20,9) kell, hogy legyen, mint minden igehirdetésnek.

Az elv magától értődőnek tűnhet, de érdemes levonni a következményeit is, és számba venni néhány érthető, mégis téves, ma elterjedt fölfogást. Tehát: a

szemben, hanem arra mutatunk rá amit – természetesen a maga felfogásának megfelelő fogalmakkal – mindhárom nagy keresztyén hagyomány vall.

liturgiai reform oka nem lehet a hatékonyságra törekvés. Amikor érzékelhető az Egyház iránti érdeklődés csökkenése (Európában legtöbb helyütt ez a helyzet), érthető, ha sokan szeretnék sikeresebbé tenni az Egyházat, így például az istentiszteletet hatékonyabbá, nagyobb tömegeket vonzóvá formálni. Mégis veszélyes út ez; mert kívánatosnak tüntet fel olyan módszereket, stílust – és ezáltal elfogadtat olyan gondolatokat, érzéseket –, amelyek nem hitünkben fakadnak, hanem az Egyházat körülvevő világból. Ez oda vezethet, hogy inkább az Egyház hasonul a környező világhoz, mintsem hogy azt tudná áthatni a maga üzenetével. Még az is előfordulhat, hogy minél sikeresebb egy kísérlet, annál nagyobb a baj; mert nem a hit felmutatása, hanem éppen az arról való lemondás terem – rossz – gyümölcsöket.

Az is kétségtelen azonban, hogy az erre való hivatkozás gyakran erőtlen, tartalmatlan konzervativizmusnak válik az alapjává: annak, hogy semmit ne kelljen csinálni, hogy minden maradjon úgy, ahogy – nyilvánvalóan rosszul – van. A sikertelenség, az üres templom azért még a mai világban sem biztosítéka a hitelességnek.

Ehhez kapcsolódik az Egyház korszerűségének kérdésköre. Hangsúlyozandó, hogy a kifejtettek nem a kérdés létjogosultságának elutasítását jelentik, hanem azt, hogy az Egyháznak mindenkor meg kell találnia az örök üzenet azon aspektusait, hangsúlyait, amelyek az éppen adott történelmi helyzetben szükségesek. Ezért az Egyház állapota nem csak azon mérendő le, hogy egy örökkévalóságba merevített eszményhez hogyan viszonyul, hanem azon is, hogy mennyire tud az egyedi történelmi körülmények között hitelesen megszólalni – ha tetszik, mennyire „korszerű”. Ez a korszerűség azonban elsősorban abban mutatkozik, meg hogy mennyire képes érvényes – valóban hite lényegéből származó – választ találni a maga korának sajátos nyomorúságára. (Ld. II/2/a és IV/2/d).

Nem könnyű helyes úton járni itt. Azt kell(ene) jó lelkiismerettel és éppoly jó szemmértékkel megkülönböztetni, hogy mikor megy az Egyház az emberek után a jó pásztor példáját követve, és mikor követi a világot a maga Istentől távoli, sőt egyre távolodó útján. Recept nem létezik, de érdemes újra és újra megkérdezzük magunktól: az „egészen mással” hívjuk-e az embereket az Egyházba vagy pedig valami divatos áruval, amely másutt is megkapható – csak nálunk esetleg jóval olcsóbban.

Egy másik elhatárolás: a liturgiai megújulásnak nem lehet elsődleges hajtórugója az igényesség, a színvonalas dolgok utáni vágyakozás. Ennek is kézzelfogható veszélye van egy olyan korban, amelyet elönt a tömegtermelés, a piaci okokból egyre silányabb áruk dömpingje a kézzel foghatók terén, a kultúrában, az érzésekben, a gondolatokban egyaránt. Érthető, ha vannak, akik azért menekülnének az Egyházhoz, mert ott e tekintetben kicsit jobb helyzetet remélnek. Ennek az a veszélye, hogy a keresztyénség értelmiségi szubkultúrává

válík. Az Egyház azonban nem lehet rétegspecifikus intézmény. Akkor sem, ha tiszteletre méltó alapon választódik ki az a bizonyos réteg.

Ezt tudva azonban hangsúlyozandó, hogy a liturgia formálásában mindig törekedni kell a tartalomhoz, az Isten tiszteletéhez minél méltóbb forma megtalálására. Sőt: ebben az értelemben az élet egyetlen más területén sem annyira belülről fakadó követelmény az igényesség. Természetesen az „igényesség” értelmezésében nagy eltérések lehetnek. Van, akinél ez nemes egyszerűséget jelent, és van, akinél káprázatos pompát. E tekintetben valóban kézzel fogható az egyes hagyományok közötti különbség. De egyetemesen érvényes az, hogy minden a tartalmat kell, hogy szolgálja, tehát hogy nincs létjogosultsága semmilyen öncélú igényességnek, másrészt az, hogy semmilyen körülmények között nem fogadható el az, ami silány, gondatlan, az, ami nem törekszik az Isten iránti hódolat és szeretet kifejezésére – az éppen rendelkezésére álló eszközökkel a lehető legméltóbban.

3. A liturgiai reform mint re-form

A *re-form* tehát mindig „ugyanazon Krisztushoz” való *visszatérést* jelent. Ha nem, akkor az – többé-kevésbé nyilvánvalóan – új kijelentés (más szóhasználat: kinyilatkoztatás) felé tájékozódás, amely biztos, hogy a keresztyénségen kívülre vezet. A reform ebben az értelemben szülhet egészen új formákat is. A dolog természetéből fakadóan azonban hajlik arra, hogy újra fölfedezze azt, amit elborított a történelem hordaléka. A hagyományhoz való viszony megint csak roppant összetett kérdéskörében egyetlen szempont itt is rögzíthető: a liturgiában – a ma általában jellemző gondolkodással szemben – a hagyományhoz ragaszkodás pozitívabb, mint az attól való elszakadás.

Ezeknek az összefüggéseknek a liturgia területén való érvényesülésére kiváló példa liturgia és ének viszonyának „hullámzó természete”.⁷ Világossá teszi ugyanis, hogy a re-formban nem feltétlenül ugyanúgy térnek vissza régi formák, mintha az egyházi éneknek létezett volna egy tökéletes formája. Léteznek ellenben olyan időszakok, amikor az Egyház életében a tartalmi és formai oldal harmóniája érezhetően segíti az Egyházat küldetése teljesítésében, és van, amikor ennek az összhangnak a hiánya éppen, hogy hátráltatja. Mert ez a kívánatos harmónia újra és újra széttörik, hogy az így keletkező feszültség a harmónia visszaállítására ösztönözzön. A re-form így mindig helyreállítás. Ez a helyreállítás egészen új elemek igénybevételéhez is vezethet, jellegzetes vonása azonban valami várakozó nyitottság, fokozott hajlam a jelen múlt felől látása, értéke, és ezért nem ritkán konkrét múltbeli értékek újrafelfedezése iránt.

⁷ Bódiss Tamás „Graduáléneklés egykor – és ma?” című írásában – *Zsoltár IV* (1997/2) nyár 8–11) a graduáléneklésből kiindulva az egész egyházzene-történet alapvető dinamizmusát az eszményi „egység – eltávolodás – letisztulás” folyamatában ragadja meg, ahol a letisztulás olyan – természetesen nem szó szerinti értelemben vett – visszatérést jelent, amelyben ősfarmák és újabb fejlemények közötti új egység születik meg.

A liturgia területén ez azért érvényesül különösképpen is, mert itt a múlt nem valamilyen intellektuálisan rekonstruált valóságot jelent, hanem adott liturgiai gyakorlatot, formákat, szöveget, énekanyagot. Az ezzel való szembesülésben két alapvető irány lehetséges. Az egyik visszaállítani akar egy korábbi állapotot. Úgy látja, hogy jobb volt a régi, mint az, ami később jött. A másik irányzat a múltat kincsbányának tekinti, amelyből korlátlanul lehet meríteni egy jobb és gazdagabb új kialakítása érdekében.

Az első esetben nehéz megfelelni a jelen követelményeinek – viszont védettebbek vagyunk annak esetlegességeivel, s így az önkényes válogatás veszélyével szemben.

A másik megoldás magán hordja a nagyobb szabadság – tehát ebben az esetben a liturgiai múltból való nagyobb választási szabadság – minden előnyét és hátrányát. Egyértelműen az egyik vagy a másik – avagy egy feltételezett köztes megoldás – mellett dönteni nyilván csak hosszú folyamat végén lehet. De már az első lépésnél tudatosítani kell a kérdés horderejét.

4. Liturgiai megújulás és jog

A hit valóságának sok területén számolni kell a jogi vetülettel is. Ez a vonatkozás – sokak elhamarkodott véleményével szemben – éppen a liturgia területén kiemelkedően fontos. A jog ugyanis általában a közösség életét, az egyes ember és a közösség viszonyát szabályozza; a liturgia pedig elsősorban éppen a hit megélésének közösségi oldala.

Az ezzel kapcsolatos félreértések abból származnak, hogy létezik olyan liturgiafelfogás, amely nagyon sokat bíz az adott istentiszteleten szolgáló(k) pillanatnyi döntésére akár úgy, hogy bizonyos alternatívákat rögzít, amelyekből választani lehet, akár úgy, hogy csak elvi szempontokat ad meg, amelyek alapján szabadon dönt a szolgálatot végző. (Ez a felfogás hagyományosan inkább jellemző a protestantizmusra, kevésbé a római felfogásra és végképp nem a keleti liturgiákra; ma azonban a legtöbb hagyományban erőteljesek az ebbe az irányba mutató törekvések.) Ám ebben az esetben is közösségi döntés formálja nagy mértékben kötetlenné a liturgiát, és az azután az egész közösségnek mérvadó lesz; s természetesen az Egyháztól mint a liturgiai jog alkotójától függ, hogy miben, mikor, mekkora szabadság van. (Ugyanúgy, ahogy a liberalizmus vagy akár az anarchizmus sem a társadalmi élet formálásának hiányát jelenti, hanem egy nagyon jellegzetes, adott esetben akár agresszív elképzelésnek megfelelő alakítását.)

Ha az Egyház – látszólag – nem gyakorolja liturgiai jogalkotó szerepét, akkor az valójában egy bizonyos liturgiafelfogás érvényesítését jelenti. (Természetesen ez lehet tudatos, teológiaiilag végiggondolt, és lehet szinte öntudatlan is. A jelenlegi magyar református helyzetre inkább e második jellemző. Emögött nyilvánvalóan kitapinthatók szerencsétlen történelmi körülmények és – ezektől persze nem független – belső, teológiatörténeti

folyamatok egyaránt. Ezeknek komoly egyháztörténeti munkával való feltárása és az eredményeknek közkinccsá tétele a liturgiai megújulás nagy jelentőségű lépése kell, hogy legyen.)

De nem lehet-e, hogy a liturgiai reformtörekvések inkább abban öltenek testet, ahogy számos gyülekezetben, kisebb, főleg ifjúsági közösségekben a legkülönbözőbb liturgiai formák, énekek, szokások születnek, terjednek, vándorolnak? Ezt a jelenséget is sokféleképp lehet értékelni. Vannak, akik árgus szemekkel figyelik e „liturgiai folklórt”, félve, hogy az Egyház lényegétől idegen tartalomnak nyit utat, mások éppen ezt tekintik az élet jelének – és bármilyen, az Egyház egészét érintő megújulás alapjának. Bárhogy értékeljük is azonban, nem kétséges, hogy ettől megkülönböztetendő az, amikor az Egyház erre felhatalmazott – nyilván legmagasabb szintű – fóruma gyakorolja a liturgiai jogalkotás szerepét. A különbség elsősorban nem mennyiségi, bár az sem mindegy, hogy egyetlen kis közösség vagy milliók számára születnek döntések. A lényegi különbség az, hogy egyik esetben magunknak keresünk jobb, kellemesebb, hitelesebb formát – vagyis a saját élményünk áll a középpontban, a másik esetben az Egyházért gondolkodunk és hozunk döntéseket – ez pedig első szinten azt jelenti, hogy másokra gondolunk, még magasabb szinten pedig azt, hogy egy olyan „mi”-re, amely a tér- és időbeli legnagyobb egyetemességet foglalja magába: mindazokat, akiket kiválasztott Isten a világ kezdetétől fogva.

Ez a szempont nagymértékben át kell, hogy formálja az egész liturgiáról való gondolkozásunkat. Megmutatja, hogy nem csak annak van értéke, amit teszünk, ami szép, értékes, igényes újdonságot bevezetünk, hanem legalább annyira annak, amit –mégsem– teszünk meg: vagyis az alázatnak. Abban, hogy alávetjük magunkat a most még – meggyőződésünk szerint sajnálatos módon – érvényesnek. Mert mindig az Egyház egészében gondolkozunk, mert annak keressük a jobb igazságot. És az Egyházat akarjuk meggyőzni e jobb választásának szükségességéről.

II. A jelenlegi magyar református liturgiai megújulásról

A magyar református liturgiai megújulás célja csak az lehet, hogy a magyar reformátusságnak alkosson liturgiát. A teológiaiilag megragadható legtágabb összefüggésben kell gondolkodni, cselekedni azonban egy létező joghatóság keretében lehet. Itt valóban érvényes a „Gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan!” elve.

E tekintetben számolni kell egy egészen sajátos tényezővel is. Amikor magyar reformátusságról beszélünk, pontosan tudjuk, hogy mire gondolunk. Magyar reformátusság azonban jelenleg jogi egységként nem létezik. Nincs sem liturgiai, sem más jogot alkotó testülete. Az Egységes Református Egyház éppen most van (újra)alakulóban. Sőt, a jelek szerint a régi-új egyház

létrejövételének folyamatában kiemelt jelentősége van a liturgiai kérdéseknek. (Sokatmondó, hogy a Generális Konvent e tárgyban dokumentumainak túlnyomó többsége liturgiai témájú.⁸) Ez csak még jobban kiemeli annak az aspektusnak a fontosságát, amely amúgy is meghatározó jelentőségű minden liturgiai reformban: a történetét.

1. Szempontok a magyar református liturgiátörténet alapján

A magyar református liturgiátörténet egészének tanulmányozására van szükség a mostani megújulásban: helyzetünket történelmi összefüggésben kell látni. Tudnunk kell, milyen törekvések folyamatába illeszkedik be az, amit most teszünk. Két kérdéskör megemlítése itt különösen is fontosnak tűnik.

a) A XX. század első felének reformja

Közvetlen liturgiai múltunkat Magyarországon és a Délvidéken egy nagyon ígéretes, de kényszerűen félbemaradt liturgiai reform határozta meg. (A többi területen el sem indulhatott igazán ez a reform, s ez az oka a magyar reformátusságon belüli jelentős liturgiai eltéréseknek.) A jelzett reform nagy eredménye a máig használatos 1948-as magyarországi „próbaénekeskönyv” volt (mostantól: ’48-as énekeskönyv). Ennek az énekeskönyvnek az elkészültét komoly és sokirányú munka előzte meg. A kommunista hatalomátvétel miatt azonban nem kerülhetett sor a reform továbbvitelére, bár annak szándékát világosan jelezte, hogy bekerültek az énekeskönyvbe az új liturgia elemeinek szánt szertartási énekek. A félbemaradt reform nemcsak azzal járt, hogy nem született meg új szertartáskönyv, hanem azzal is, hogy a féleredmény is csak töredékesen érvényesült. Az énekeskönyv nagy érdeme volt egy gazdag, teológiai is, zeneileg is, történetileg is értékes, de elfeledett anyag visszaemlése. Csakhogy ennek az értékes anyagnak a jó része nem ment át a gyülekezeti gyakorlatba. Amikor a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinat 1996-os énekeskönyve⁹ (mostantól ’96-os énekeskönyv) legalábbis fél lépést tett visszafelé és kihagyta a 48-as énekeskönyv értékes, régi-új anyagának jó részét, akkor –egy-két eset kivételével – joggal lehetett erre hivatkozni.

Ez azonban nem is történhetett másképpen. Pontosán azért nem, mert az énekeskönyv „magára maradt”. Nem született meg az a liturgiai szerkezet, amelynek húsává kellett volna, hogy váljék. Ez roppant fontos tanulság a mának is.

⁸ Ld. *Confessio* 35 (2008) 2. szám, 23–106.

⁹ A szerencsétlen történelmi körülmények miatt létrejött szakadék a magyar református éneklésen belül teljesen ellentétben áll a szoros összetartozásnak a Trianon által – legalábbis a református egyházban – alig érintett tudatával. Ez az összetartozás-tudat a diktatúra bukása után egyre inkább jogilag is érvényesülni akar. Ennek a hajtóerőnek volt eredménye a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata által 1996-ban szerkesztett énekeskönyv. Mára többé-kevésbé világossá vált, hogy célját nem tudta elérni, mivel Magyarországon nem született döntés bevezetéséről. Ettől függetlenül kétségtelen pozitív következményei is voltak azáltal, hogy jótékonyan hatott a határon túli református egyházi éneklésre és azt közelítette az annál kétségkívül jobb magyarországihoz.

Értékes új anyag csak akkor tud meggyökerezni, ha annak meghatározott – előírt vagy legalábbis erősen javasolt – liturgiai helye van. Máskülönben könnyen belátható okokból nem. Néhány ilyen nyilvánvaló ok.

Először is a könnyebb ellenállás ereje. Ha az énekválasztás a lelkész szabad döntése, akkor az nagyon könnyen leszűkül a – neki – legismertebb, és legkedveltebb énekek körére. Egyszerűen azért, mert azok jutnak eszébe. (Ezen némiképp változtat, ha a lelkész használja az énekeskönyv betűrendes mutatóját, ami azonban tapasztalataim szerint nem általánosan jellemző.¹⁰)

Másrészt számolni kell azzal, hogy az Egyházat egy „más-világ” veszi körül. Ha igaz, hogy a világot elárasztja a kultúrszenny, akkor az mindenkit veszélyeztet: rombolja zenei, stilisztikai, tartalmi ízlésünket – és akkor is befolyásol, amikor „szabadon döntünk” az énekválasztásról.

Harmadrészt a gyülekezet egészére igaz, hogy ízlését kulturális közegének változó divatjai messzemenően befolyásolják. Nagyon óvatosan kell kezelni azt, hogy mi tetszik „az embereknek”: a gyülekezetnek, a fiataloknak – vagy akár saját magunknak. A mindenkori „divatot” kritikával kell kezelni: meg kell vizsgálni és a jót kell megtartani. (1Th 5,21) E kritika nélkül kiszolgáltatjuk magunkat az éppen aktuálisan létezőnek. Ez is tükröződik a '48-as énekeskönyv sorsában.

Az énekeskönyv liturgiai keretbe illesztésének elmaradása azonban nem csak külső, hanem belső, szerkezeti okokból is fakadt. Az alapvetően „funkcionális logikát követő” – tehát részben az egyházi évhez idomuló, részben alkalmi, részben bizonyos élethelyzetekhez kapcsolódó – korábbi szerkesztési elvvel szakítva a '48-as énekeskönyv szerkezetében elsősorban¹¹ teológiai gondolatmenetet –a Heidelbergi Káté struktúráját– követ.¹² Az énekanyag megválasztásától eltérően ezt a döntést ma jóval kisebb egyetértés övezi.¹³

Az énekeskönyv szerkezetének kérdése gyakran úgy fogalmazódik meg, hogy a teológiai vagy a funkcionális logikát követő szerkezet-e a jobb. Ez azonban hamis alternatíva; mert az énekeskönyv teológiai alapon meghatározott liturgiára, abból fakadó „funkcionalitásra” kell, hogy épüljön. Ez az elv sajnos

¹⁰ A mutató 1963-ban jelent meg. Újrakiadásáról nem tudok.

¹¹ Megjegyzendő, hogy a '48-as énekeskönyvben a zsoltárok után 50 „fohászknak” nevezett ének következik, részben liturgiailag meghatározott helyhez rendelve. Így van 11 ünnepi fohászknak is. Ez azt mutatja, hogy az ünnepek sajátosságának gondolata oly erőteljes volt, hogy „rendszeridegen módon” is képes volt érvényre jutni. Az azonban „elfelejtődött”, hogy az ünnepek nem csak kiemelt napok, hanem egyúttal bizonyos időszakok tartalmi, gondolati, érületi meghatározói is.

¹² Úgy tűnik, ez a teológiai tematikus énekeskönyv-szerkesztés –bár létező hagyományhoz kapcsolódott– némiképp pótcselekvés volt. Mivel a liturgiai reform még nem forrott ki eléggé, de érezték a teológiai szempont érvényesítésének fontosságát, mintegy esetlegesen találtak egy olyan teológiai szempontot, amely látványosan rámutatott a teológiai elkötelezettségre: az énekeskönyv anyagát „ráhúzták” az egyház hivatalos hitvallási iratának szerkezetére, s ezzel helyes szempontot helytelen módon érvényesítettek.

¹³ A '96-os énekeskönyv, mely énekanyagában – a már jelzett redukciótól eltekintve – főleg a 48-as énekeskönyv anyagára épít, szerkezetileg szakít vele, s inkább visszatért a korábbi hagyományhoz. Ez fontos erénye ennek az énekeskönyvnek.

nem érvényesült a '48-as reformban; annak folyamatában – megalkotóinak komoly liturgiai ismeretei és érzékenysége ellenére – az egyházzénéről való gondolkozás „leelőzte” a liturgiáról mint egészről való gondolkozást. Világos volt, hogy az egész munkát teológiai szempontok kell, hogy meghatározzák; azonban úgy vélték, hogy ez leginkább az énekek kiválasztásában, teológiai kritikájában kell, hogy érvényesüljön. Valójában a teológiai kérdések már ezt megelőzően, az egész liturgia kialakítására vonatkozó döntéseknél bírnak a legfontosabb szereppel, majd annak függvényében az énekeskönyv szerkezetében, s csak ezt követően az egyes énekekre vonatkozóan. Ez a legfontosabb olyan pont, ahol a mostani reform túl kell, hogy lépjen a korábbin. Joggal vethető föl, hogy 60 év után eljött az ideje új és egységes magyar református énekeskönyv megalkotásának. Ennek azonban nem folytatása, hanem előfeltétele egy közös – adott esetben sok alternatívát lehetővé tevő – liturgia megalkotása. Pontosabban: a kettő egyetlen közös munka keretében végzendő el, fenntartva a liturgiára vonatkozó döntések logikai és részben időrendi elsőbbségét. Tehát: nem az helyes folyamat, ha összegyűjtünk egy értékes énekanyagot és azután azt valahogy elrendezzük, jobb esetben hozzáidomítjuk egy liturgiai szerkezethez, hanem az, ha egy végiggondolt liturgiai szerkezethez keressük – horribile dictu, alkotjuk – meg a minél értékesebb énekanyagot.

Ha a mostani megújulást folytonosságban látjuk a '48-as énekeskönyvhöz vezető folyamattal, az tovább is vezet visszafelé a történelemben. A '48-as énekeskönyv „reformáció” kívánt lenni „ama első szeretettől való elhajlás” (Ap 2,4) után, aminek a szerkesztők a magyar református éneklés XIX. századi – a késő pietizmus és a racionalizmus által meghatározott – történetét értékelték.¹⁴ Ebben a paradigmában gondolkodva azt kell mondanunk, hogy a visszatérés e nagy elhajlástól jelentős mértékben megtörtént az igehirdetésben és az énekanyag megújításában. Ugyanez kell, hogy megtörténjen a liturgiában is.

b) A magyar óprotestáns istentisztelet

„Nagy elhajlásról” akkor lehet beszélni, ha létezett egy azt megelőző, sokkal jobbnak értékelt korszak. A '48-as énekeskönyv szerkesztőinek ezt jelentette a magyar protestantizmus első évszázadainak egyházi éneklése. Az új énekeskönyv jórészt ehhez való visszatérés volt. Jelentette ez a Szenczi Molnár Albert-féle zsoltáryanag – majdnem – teljes visszaemelését és ritmikus énekeltetését, másrészt a XVI–XVII. századi dicséret- és himnuszanyag bőséges beépítését. A '48-as énekeskönyv anyaga így jelentős mértékben közeledett ahhoz, amit a puritanizmus kora előtti „óprotestáns istentiszteleten” használtak. Ugyanakkor a reform akkori meghatározó személyiségei úgy ítélték meg, hogy nem, vagy csak minimális mértékben lehetséges hasonlóképp újraéleszteni ugyanezen liturgia énekanyagának azt a másik nagy részét, a szertartási

¹⁴ Ld. a '48-as énekeskönyv előszavát.

énekeket, amelyeket a protestáns graduálok tartalmaznak. A mostani megújulás egyik alapvető kérdése az, hogy ez a döntés továbbra is fenntartandó-e, vagy sem.

E témánál sincs többre mód, mint hogy fölvevünk néhány szempontot. Elsőként azt kell leszögezni, hogy az Egyház helyzetének megváltozása mindenképp indokolja az egész kérdés újra végiggondolását. E tekintetben két vonatkozás mindenképp kiemelendő: egyrészt a rendszerváltozás következtében (újra)kiépülő egyházi intézményrendszer (ld. III/1), másrészt az, hogy alapvetően megváltozott az Egyház helye a társadalomban. Két nemzedékkel korábban az emberek belenőttek valamelyik keresztyén kulturális hagyományba. A gregoriánnak az akkori protestáns hagyománnyal szembeni másságát, továbbá a „másik oldalnak” tekintett katolicizmushoz való közelségét joggal értelmezheték úgy, hogy az lehetetlenné teszi befogadását. Mára az akkori protestáns hagyomány magától értődősége messze van már, (már csak azért is, mert polgárjogot nyert másféle liturgiai gyakorlat, énekkultúra is), és az akkori „másik oldallal” együtt állunk szemben a pogányság nyílt és kevésbé nyílt erőivel. És talán legfontosabbként: egy önmagától egyre inkább megcsömörlő világban az idegenség kezd taszító helyett reményt keltővé válni. Ez alapvetően befolyásolja a gregorián befogadásának lehetőségét is.

A másik fontos kérdéskör történelmi jellegű, s ezen keresztül az egész magyar protestantizmus önértelmezését érinti. Egyrészt azért, mert a magyar protestáns gregorián talán a legvilágosabb jele a magyar protestantizmus azon sajátosságának, hogy sokkal inkább folytonos a középkori kultúrával, mint a polgárosodáshoz, városokhoz erőteljesen kapcsolódó nyugat-európai protestantizmus. (S ezáltal mintegy páratlan történelmi kísérleti műhelyként szerepelt, és igazolta a protestantizmus gazdasági-társadalmi folyamatokból való levezethetlenségét; ha tetszik: történelmi istenbizonyítékká vált.)

A másik elkerülhetetlen kérdés a puritanizmus értelmezése. A protestáns graduállal való komoly szembesülés e tekintetben is alapvető teológiai önértelmezési döntéseket követel meg – és talán elvezet oda, hogy olyan kép rajzolódjék ki, amely a puritanizmust nem tekinti sem a reformáció egyetlen helyes értelmezésének, sem pedig megtagadásának. Vagyis: igyekszik méltányosan számot vetni a reformációnak mind azon indíttatásaival, amelyeket a puritanizmus következetesen továbbvitt, mind azokkal, amelyeket elveszített.

Végül van még egy feltétlenül megemlítendő szempont. A mai keresztyénség előtt álló egyik legnagyobb kihívás kétségtelenül az ökumené; de egyúttal küldetésének teljesítésében óriási lehetőség is. Sok nehézség származik azonban abból, hogy az ökumenicitásnak mint értéknek az érvényesítése – úgy tűnik – ellentétben áll egy másik értékkel, az önazonossággal, a saját hagyományokban éléssel. Ebben az esetben viszont a kettő egymást erősíti: az óprotestáns istentisztelethez való közeledés egyszerre jelent közeledést a magyar reformáció korához, történetünk legfényesebb korszakához, és egyúttal az egész latin

keresztyén hagyományhoz. A megszokottól eltérően itt a kettő egy irányba mutat.

2. Néhány tartalmi szempont a magyar református liturgia reformjához

Ez a fejezet néhány olyan tartalmi szempont rövid kifejtését tartalmazza, amely fontosnak tűnik a magyar református liturgia formálásában. Ezek közül kettő sajátos és megőrzendő református értékre kíván rámutatni, a másik kettő pedig hagyományunk felülvizsgálandónak gondolt hiányosságára.

a) A teocentrikusság

A református hittapasztalat és az erre épülő egész kegyesség alapvető jellemzője a teocentrikus gondolkodás, a „Soli Deo gloria” elve. Az összes nagy keresztyén hagyomány közül a leginkább a miénkre jellemző ez.¹⁵ Nem véletlenül igaz ez a reformáció korára és a református egyháztörténet kiemelkedő pillanataira egyaránt (ld. például a teológia barthi fordulatát). Ha liturgiai megújulásunk a legjobb, leghitelesebb gyökerekből fog táplálkozni, várhatóan ismét tükröződni fog benne ez a radikális istenközpontúság.

A világ mai állapotában azonban sajátos hangsúlya is van ennek. Amikor egyre nyilvánvalóbban betegessé torzult individuum-központúság rombolja az egyes emberek életét, a közösségeket és a természetet egyaránt, akkor a teocentrikus református gondolkozás következetes érvényesítése nemcsak a saját hagyomány értékeihez való hűséget jelent, hanem egyúttal útmutatást a kiutat kereső mai embernek (ld. I/2).

Innen nézve elgondolkodtató, hogy jelenlegi istentiszteleti gyakorlatunkban nemhogy uralkodó, de szinte egyeduralkodó helyzete van a lelkésznek: az általa aktuálisan megszövegezett igehirdetésnek, imádságnak, énekválasztásnak. Bár mondható, hogy a lelkész mint igehirdető nem a maga személyét képviseli, hanem Isten hirdetett igéjét szólja, érezhető a feszültség teológiai alapállásunk és istentiszteleti gyakorlatunk között.

b) Az intellektuális reflexió

Ugyancsak jellemzője a reformátusságnak az intellektuális, sőt kifejezetten racionális elem kiemelkedő szerepe. Ez egyrészt a keresztyén hittapasztalásnak abból az alaptípusából fakad, amely éppen a reformátusságban érvényesül legerőteljesebben, de szerepet játszott benne a francia szellem racionalista volta, amely Kálvinra nem kevésbé jellemző, mint Descartes-ra. Ez az oka annak, hogy Kálvint olvasva – tökéletes ellentétben Lutherrel – a kíméletlen logika érvényesítése miatt könnyen foghatja el az embert a sivárságtól való

¹⁵ Nem véletlen a „teocentrikus gondolkodás” megfogalmazás. A teocentrikusság tágabb értelemben minden valóban keresztyén hagyományra igaz (kell, hogy legyen). Így a kifejezés egyszerre utal arra, hogy a gondolkodás, az intellektuális oldal kiemelten fontos szerepet játszik a református kegyességben (ezt bővebben fejti ki a következő alfejezet), és a teológiai szerkezetet kialakító alapelve.

idegenkedés vagy akár viszolygás – máskor pedig az a magával ragadó, szinte mámorító érzés, amely abból a mélységes erkölcsi komolyságból és tisztaságból származik, mely elválaszthatatlan ugyanezen kíméletlen logikától.

Ezért van létjogosultsága annak, ha a református liturgia kialakításában különösen is érvényesül bizonyos racionális szerkezet és egyes megfontolások következetes logikával való érvényesítése. Ennek fontos területe a zsoltárok, illetve a nem zsoltáros énekanyag éves beosztása, amely az Erdélyi Gyülekezet áhítati liturgiájában tudatosan és hangsúlyosan igyekszik egy dogmatikai szisztémát követni. A fő tartalmi elemek megfelelnek annak, ami a hagyományos egyházi évben gyakorlatilag minden hagyományban érvényesül, de vannak eltérések is. Az itt jelzett szempont tehát két dolgot jelent: egyrészt azt, hogy a dogmatikai rendszer érvényesítésének szempontja önálló, tudatos célként kell, hogy társuljon az egyházi év követéséhez (és például ennek köszönhető az Erdélyi Gyülekezet áhítati liturgiájában a nem-ünnepes félév évszakokra tagolása: ld. IV/2/d); másrészt azt, hogy a liturgiai anyag gyakorlatilag egésze, de egyes részei hangsúlyosan – más hagyományoknál még hangsúlyosabban – ilyen szempontok alapján kell, hogy elnyerjék helyüket a liturgiai rendben. Mindez átfogó, biblikus teológiai, rendszeres teológiai és liturgiaturténeti kutatást összefogó munkát tesz szükségessé.

c) A kötött elemek szerepe

A fentebbiek értelmében a teocentrikusság állíthatja helyre a liturgiát azzal az egyén- és élményközpontúsággal szemben, amely az újkori emberfelfogásból kiindulva mélyen áthatotta a legtöbb nyugati keresztyén liturgiát. Ennek egyik fontos eszköze a kötött elemek (szövegek és énekek, mozdulatok) jelentőségének növelése. Bár a kötött szövegek túlnyomórészt bibliai szövegek, az énekeknek pedig énekeskönyvi énekek lévén tartalmi legitimitásuk elvileg adva van, mégis minden egyes döntés komoly átgondolást igényel. Itt azonban az hangsúlyos, hogy a kötött szöveg mint olyan önmagában is üzenettel és lélektani következménnyel bír: azzal, hogy az istentisztelet középpontja, mozgató és szervező ereje nem az ember egyszeri érzése, gondolata, hanem Isten kijelentésének objektív volta. Az ennek erőterébe kerülő ember – minden tér- és időbeli s ebből fakadó kulturális különbség ellenére – ugyanannak a valóságnak, az egyetlen örök istentiszteletnek részesévé válik (Ap 4). Az azonosságnak és objektivitásnak ez a meghatározó ereje azonban nem megakadályozza, hanem felszabadítja azokat a tényleges erőket, amelyek az Egyház történetében – és az egyes emberek lelkében – tartalmi és formai gazdagság forrásává válnak.

Éppen ezért minél inkább tudatosítjuk a kötöttség mással ki nem váltható értékét, annál rugalmasabbá is válunk. Elsősorban lelkileg, de ez sokszor megmutatkozik – természetesen az egyes hagyományokban igen eltérő módon – a közösségi istentiszteletben, a liturgiában is (ld. V/1).

Itt azt szükséges még tisztázni, hogy a kötöttségre vonatkozó döntések – egyébként a kötetlenekre vonatkozókhöz hasonlóan – jogi természetűek, de ez nem azt jelenti, hogy jogi indokaik vannak. Nincs szó arról, hogy egy áhítat „érvénytelenné” válnék, ha nem az előírásoknak megfelelően végzik, csak arról, hogy bármilyen istentisztelet hanyag végzése vagy akár csak kiszolgáltatása az egyéni, hangulati stb. esetlegességnek, méltatlanná és lelkileg kevésbé gyümölcsözővé teszi azt. A rugalmasság viszont megint csak nem az esetleges igénytelenségnek elfogadását jelenti, hanem azt, hogy világos okokból éppen az istentisztelet minél tisztábbá, méltóbbá stb. tétele érdekében bizonyos döntéseket merünk szabadon meghozni.

d) A liturgia mint gyülekezetstrukturáló erő

Kétségtelen, hogy törekedni kell a gyülekezetnek a jelenleginél jóval cselekvőbbé tételére az istentiszteleten. Szomorú, hogy a gyülekezeti éneklés ereje folyamatosan hanyatlik, és ez tovább fokozza az istentisztelet előadásjellegét, ahol – ahogy vizuálisan, úgy tartalmilag is – előadó és hallgatók néznek szembe egymással. Ehelyett olyan mintát keresünk, amelyben a gyülekezet közönség helyett Istennel találkozó közösség volta világosan kifejezésre jut, egyrészt minél több személy önálló szerepe, másrészt az egész gyülekezet cselekvőbb részvétele által. (Ennek a kérdésnek csak egyik, de kiemelten fontos vonatkozása az egyházi ének és zene szerepe.)

Itt azonnal fölvetődik az igehirdetés és a liturgia többi része viszonyának kérdése. Ennek kapcsán a legrövidebben talán úgy fogalmazhatunk, hogy a reformációnak az a helyes felismerése, amely a –szinte teljesen– háttérbe szorult igehirdetés fontosságát hangsúlyozta, az igehirdetés – szinte – kizárólagos fontosságának téves nézetévé torzult. Ez pedig már nem a reformáció, hanem későbbi korok öröksége. Érdeemes itt megjegyezni, hogy az Egyház történetének egészét végigköveti e tekintetben az istentisztelet belső arányainak eltorzulása – majd az annak helyreállítására irányuló kísérletek. (Például a „nagy igehirdető” legklasszikusabb mintája a keleti hagyományhoz tartozó Aranyszájú Szent János; később azonban az igehirdetés majdnem teljesen eltűnt az orthodox keresztyénség hagyományából; ezzel szemben nálunk az ellenkező irányban deformálódott az istentisztelet helyes aránya.¹⁶)

3. A tágabb kontextus

Miután tisztáztuk, hogy a dolog természetéből fakadóan a magyar reformátusság liturgiájának megalkotása a feladat, s ennél sem kevesebb, sem több, azt is tudatosítanunk kell, hogy mi a tágabb összefüggés, amelyben a liturgiai reformról gondolkoznunk helyes. E tekintetben alapvető tényként azt célszerű rögzíteni,

¹⁶ Nem árt felidézni, hogy már Kálvinnak talán az volt a legnagyobb genfi kudarca, hogy nem voltak hajlandók elfogadni a minden vasárnapi úrvacsoraosztást, amelyet ő oly fontosnak tartott volna. Már ez is jelzi, hogy milyen mértékben nem kálvini az, ami nekünk természetesnek tűnik.

hogy ma az egész nyugati keresztyénségben liturgiai forrongás érzékelhető. Magyarországon kívül is, és a protestantizmuson kívül is. (Nem, vagy csak sokkal korlátozottabb értelemben mondható ez el a keleti keresztyénségről.)

Ehhez kapcsolódóan három tényt érdemes rögzíteni. Elsőként azt, hogy a magyar evangélikus egyház a közelmúltban igen messzemenő liturgiai reformba kezdett bele. Ennek jó és rossz tapasztalatait a legközvetlenebbül figyelembe kell vennie a magyar reformátusságnak is. Tartalmilag ennek kapcsán az emelendő ki, hogy létezik olyan közös magyar protestáns örökség, amely egészen sajátos szint képvisel a világprotestantizmuson belül. Azt is mondhatjuk: a magyar protestantizmus sajátosságai ezen a téren különösen is erőteljesek – és mindenképp sokkal erőteljesebbek, mint aminek tudatában a mai és a miénket megelőző jó néhány nemzedék felnőtt.

Közismert, hogy Európában a protestáns egyházakban a legkülönbözőbb liturgiai reformtörekvések tapasztalhatók. A „legkülönbözőbb” jelenti az egészen ellentétes irányokat is, vagyis olyanokat, amelyek elsősorban a hagyomány felé tájékoznak, és olyanokat is, amelyek a hagyomány maradékától is elszakadva, a minden kötöttségtől mentes szabadkeresztyén mintát tekintik követendőnek és elfogulatlanul merítenek a mai világ kommunikációs eszközrendszerének lehetőségeiből. Ezt azért kell így tudatosítani, hogy világos legyen: vannak – és sokszor igen kényes pontokon vannak – meg nem takarítható döntések, ahol vagy egyik, vagy másik irányba kell elindulni. Ez csak akkor lenne elkerülhető, ha oly mértékű liturgiai szabadságot kívánnánk teremteni, amely teljes anarchiát teremtene. Ez pedig nem csak azért lenne romboló, mert az anarchiának számos közismert negatív következményével kellene számolni, hanem legfőképpen azért, mert az Egyházon belül egymással teljesen összeegyeztethetetlen lelki tartalmaknak, teológiai meggyőzéseknek adnánk helyet.

Harmadrészt azt kell kiemelni, hogy a katolikus Egyházban másfél évszázaddal ezelőtt kezdődött el egy liturgiai mozgalom. Több mint 40 évvel ezelőtt a II. Vatikáni Zsinat gyökeres változásokat léptetett életbe a katolikus liturgiában is. Ezeket a reformokat az azt megelőző, évszázados liturgiai reneszánsz mellett azonban nagymértékben befolyásolta egy más gyökerű törekvés, az ún. *aggiornamento*, az Egyház korszerűbbé tételének igénye is. A két, egymástól távol eső szempont harmonizálása nem sikerült maradéktalanul, és ezért a liturgiával kapcsolatos kérdések ma a katolikus Egyházban is központi jelentőségűek. Ez azonban éppen azt mutatja, hogy léteznek olyan alapvető kérdések, amelyek az újkori nyugati kultúra helyzetéből fakadnak, elkerülhetetlenül tükröződnek az Istent tisztelni akaró ember formakereső törekvéseiben – még a keresztyénség egymástól távol álló csoportjaiban is. Ehhez a szemponthoz képest másodlagosak, de nem elhanyagolhatók a kérdés klasszikus értelemben vett ökumenikus vonatkozásai.

Ezt a kérdéskört taglalva is célszerűnek tűnik két – tájékozódást segítő – szempont megfogalmazása arra nézve, hogy mi használható fel más hagyományok értékeiből. Az egyik szempont az, hogy fontos különbséget tennünk a hiteles, értékes és ezért vonzó, és a használható, átültethető között. Nem minden használható fel a keresztyén egyházak hagyományából, ami jó. Ugyanis önértékétől függetlenül sok minden egyszerűen nem integrálható egy másik világba. Különösen is gondolni kell itt az ortodoxiára, amelynek igen komoly, mély lelki értékei vannak, s éppen a mássága miatt tanulmányozása által roppant sokat gazdagodhat a protestáns ember is. Ennek ellenére az ihletésen túl nehezen képzelhető el konkrét liturgiai elemek, szokások átvétele tőlük, mert egész világuk, nyelvezetük, lelki formájuk túlzottan eltér a miénktől. Kisebb mértékben igaz ez a katolicizmusra, pontosabban a római liturgiára is. A miénkhez minél közelebb eső hagyományt vizsgálunk, annál kisebb ez a nehézség. A másik, hasonlóan fontos különbségtétellel azt kell tudatosítani, hogy – mint ahogy az egyházi élet más területein, úgy, vagy talán még inkább a liturgiában – más az a késő középkori hagyomány, amelynek közegében s amellyel szemben a reformáció megszületett, és más a keresztyén ókor és kora középkor. Az az evangéliumtól távolra sodródott egyházi élet, amellyel szakítani kellett a XVI. században, alapvetően nem az első évszázadok terméke. Ahogy teológiailag sem az egyházatyák világa az, amit a reformáció megtagad, hanem a középkori katolicizmus, úgy jelentős részt igaz ez liturgiailag is. Az a rákosan túlbujánzó, a tartalmat nem kifejezni, hanem helyettesíteni akaró, egyre inkább pogány és babonás vallásosság, amelyet elviselhetetlennek ítélt a reformáció, az a középkor elsősorban népi, de lassan a liturgiába is egyre inkább beszivárgó vallásossága volt. Ugyanez nem igaz a liturgia alapjaira, arra az ókori hagyományra, amely egyébként különösen strukturális szempontból a nyugati és keleti keresztyénséget is összekötötte. (Azért kell kora középkorról is beszélni, mert annak – és nem a klasszikus középkornak – a világából fakadt a gregorián mint a nyugati keresztyénség zenei anyanyelve.) Ezt legalábbis részben a reformátorok is tudták, és számunkra különösen érdekes, hogy a maguk protestantizmusáért legtöbbet áldozni képes XVI–XVII. századi hitbéli őseink elfogulatlanul és természetes módon „beszélték” és használták ezt a nyelvet (ld. II/1/b).¹⁷

Ehhez a ponthoz hozzáfűzendő egy megjegyzés a liturgia ökumenikus vonatkozásáról; nevezetesen az, hogy – a hagyományhoz való viszonyuláshoz hasonlóan (ld. I/3.) – itt is az a helyes szemlélet, amely önmagában pozitívumnak tekinti azt, ami elősegíti az ökumenikus közeledést. Ez azzal a

¹⁷ Ezért nem kell félnünk tőle most sem. Akkor sem, ha az azóta eltelt három évszázad hatására ma ezt a világot szinte ösztönösen katolikusnak érezzük. Ez azonban ugyanúgy félrevezető, mint ahogy minden olyan gondolkozás, amely úgy gondolja, hogy a keresztyénség első másfél évezred története nem a miénk. Természetesen a miénk is, a reformátorok pedig sok alapvető szempontot megfogalmaztak arra nézve, hogy ebből a másfél évezredből mi az, amit a protestáns fölfogás is jónak, követendőnek tekinthet.

felfogással – vagy sokszor csak öntudatlan magatartással – szemben hangsúlyozandó, amely – éppen ellenkezőleg – a minél nagyobb távolságban véli megélhetőnek a saját önazonosságát. Ez az alapvetően lelki természetű igény azonban nem az erős, hanem a gyenge identitásnak, az önbizalom hiányának jele. Természetesen további kérdés, hogy ez a szempont mikor, milyen módon egyeztethető össze más szempontokkal, minek mikor van elsőbbsége. Az Erdélyi Gyülekezet liturgiája esetében például ez szólt amellest, hogy a reggeli áhítatban állandó elem legyen a *Benedictus* (L 1,68–79), túlzásnak tűnt volna azonban hasonlóként kezelni az esti áhítatban, esetleg a déliben a *Magnificat*ot (L 1,46–55), vagy az esti áhítatban a *Nunc dimittist* (L 2,29–32). Az evangéliumi kantikumok használatának kérdése azonban nyilván máshogy is eldönthető: még inkább, vagy még kevésbé ökumenikus módon is.

4. A liturgiai megújulás gyakorlati lehetősége

Tekintettel arra, hogy a liturgiai megújulás ez utóbbi értelemben – tehát az Egyház egészére vonatkozó jogként – egy közösség egészét, annak mindennapi hitéletét érinti, az e téren meghozott döntéseknél tudatosítani kell e tény teljes súlyát. Az Egyház életének semmilyen más területén nem annyira közvetlen és alapvető ez az összefüggés, mint itt. Legalábbis bizonyos esetekben „nulla összegű” játszmáról van szó: amit bevezetnek, az gyakran valami másnak a helyébe lép, nem pedig hozzájárul valami többletként, amivel saját döntése alapján él, vagy nem él valaki.

Itt először is azt kell megfontolni, hogy egy liturgiai reform lehetőségeit – legyen az egy teljes szertartásrend vagy csak annak egyes részeire vonatkozó ágenda – nem lehet önmagában szemlélni, hanem látni kell a maga történeti és – ez most különösen hangsúlyos – egyházzociológiai összefüggésében is. Az, ami önmagában nézve jobb – mert teológiailag tisztább, mert történetileg hitelesebb, mert irodalmilag, művészileg stb. értékesebb – lehet, hogy mégsem jobb ezt is figyelembe véve. Nem, mert túlságosan idegen, mert nehezen elsajátítható, mert túl nagy anyagi terheket ró a gyülekezetekre, stb. Ennek a szempontnak az érvényesítése nemcsak olyan többletfeladatnak tekintendő, amellyel annyi minden után kényszerűségből még számolni kell, nem taktikai kérdés, amelyben nem szabad hibázni a stratégiai célok elérése érdekében, hanem a liturgia – végső soron az Egyház – lényegéből fakad. Az Egyházhoz, vagyis hozzánk tartozik ugyanis múltunk és jelenünk minden esetlegességével, nyomorúságával, tévedésével együtt. A liturgia alapvetően közösségi hitgyakorlást jelent, ezért nem lehet róla a közösségen kívül gondolkodni. Amikor a liturgiai megújulásért dolgozunk, akkor azt az Egyház részeként, alapvetően egy „mi-tudat” felől kell, hogy tegyük (ld. I/4.).

A liturgiai megújulásról való gondolkodás természetéből fakadóan „gyanús ténykedés”. Hisz megreformálni, átalakítani azt lehet, ami éppen gyakorlatban van. Az erre való törekvés óhatatlanul veszélyezteti azokat, akik benne élnek a

megváltoztatandó gyakorlatban. Azoknak az érzéseit, szokásait, otthonosságát, akik az Egyház tényleges tagságát jelentik, akiknek akkor is fontos a megváltoztatandó gyakorlat, ha az joggal tekinthető elhibázottnak. Nekik fontos, hiszen éppen azért gyakorolják. Ezért a liturgiai megújulásnak lehetőleg úgy kell megjelennie, mint ami adni, nem pedig elvenni akar. Ennek könnyebb az első része: természetes, hogy az ember adni, és jót adni akar. A második azért nehéz, mert sokszor a rosszat sem szabad elvenni, pontosabban az objektíve (!) rosszat attól, aki azt szubjektíve jónak gondolja. Alapvetően ez a szempont kell, hogy meghatározza minden liturgiai reform bevezetésének menetét, tagolását.

Konkrét döntések csak konkrét anyag kapcsán hozhatók. Rögzíthető azonban az a szempont, hogy általában célszerű több lépésben bevezetni egy reformot, vagyis kisebb lépésekben jutni el addig, amíg az „újnak” az értéke, ereje meg tud mutatkozni, és kívánatosná válik azoknak, akik addig csak a „régit” ismerték. Ennek is van egy nagyon fontos, a lényegét érintő vonatkozása. A kis lépésekben haladás nem jelenti-e azt, hogy „félkész terméket” ajánlunk a gyülekezeteknek, olyat, amely messze nem lehet olyan értékes, mint a teljes, az igazi, merthogy igazi alkotás csak teljes, minden ízében végiggondolt, lekerekített mű lehet. Nos, pontosan itt ragadható meg a liturgia-alkotás és a műalkotás különbsége. A műalkotás mint az individuális szellem megnyilvánulása mindig arra törekszik, hogy – legalábbis a maga által választott értékrend alapján – tökéletes legyen. Valamiképpen az ideák örök világába kell, hogy tartozzék. A liturgia ezzel szemben maga az élet, s ezért nem zárható ki belőle az élet feszültsége, ellentmondásossága sem, amiben természetesen újra és újra rendet teremteni szeretnénk, értelemmel, fénnel akarjuk megtölteni, de tudva azt, hogy ez a törekvésünk mindig csak felemás eredményű lehet. Sőt, azt is sejtve, hogy ez a felemás valóság mégis csak igazibb, mint amilyen egy tökéletes alkotás lenne – de legalábbis jobban megfelel az evilági valóság természetének. Bár minden istentiszteletünkkel igyekszünk bekapcsolódni amaz egy, örök, mennyei istentiszteletbe, nem szabad azt gondolnunk, hogy ha elég jól dolgozunk, akkor itt a földön bemutathatjuk már ama mennyei liturgiát.

Ezek a nagyon elvontnak tűnő kérdések teljességgel konkrétá válnak, ha azt vizsgáljuk, hogy Egyházunk életének mely területein, milyen összefüggésben, milyen változásokat helyes bevezetni.

Döntő jelentőségű annak megfontolása, hogy az egyes istentiszteleti műfajokra mi jellemző ebben a vonatkozásban. Megfogalmazható az, hogy a legnagyobb gravitációs ereje minden bizonnyal a vasárnapi főistentiszteletnek van. Itt a legnagyobb a szokás ereje. Ez az, ahol minden változás valóban valami másnak, mélyen gyökerezőnek az elvételével jár. Kicsit már más a helyzet egyes kazuális istentiszteletekkel. Ezeket ugyanis az egyházi köztudat is némiképp missziói alkalmaknak tekinti, ahol ezért elfogadható, ha sok minden nem

otthonosan, hanem egyéb szempontoknak megfelelően történik. Más okokból, de hasonló a helyzet a napszaki áhítatokkal is.

III. A napszaki áhítatokról általában

1. A napszaki áhítatok szerepe a hitéletben

Ez az írás közvetlenül a „napszaki áhítatok” kérdésével kíván foglalkozni. Azzal az istentiszteleti formával, amely reggeli és esti könyörgésként évszázadokon át természetes része volt a magyar protestáns istentiszteleti életnek is. Háttérbe szorulása nem független az életkörülményeknek, az átlagember életritmusának megváltozásától. De önmagában az nem indokolja. Szerepe van benne a keresztyén hit megélésével kapcsolatos elképzeléseinknek is. Ezeket kell újragondolni, s az újragondolás után talán a gyakorlati nehézségek sem tűnnek leküzdhetetlennek.

A legfontosabb kérdés az, hogy mi a helye a napszaki áhítatoknak a keresztyén hit megélésének egészében. Jelenlegi gyakorlatunkban az egyik oldalon van a vasárnapi istentisztelet, amelyre magát keresztyénnek valló embernek illendő eljárnia, a másik oldalon pedig a személyes hitélet imádsággal, bibliaolvasással, egyéni csendességgel. A kettő között azonban üres vagy legalábbis nagyon ritkás a tér. Pontosabban, ami van, a hétközi alkalmak, nagyon hasonlítanak az istentiszteletekre, mintegy azok „másodosztályú kiadásának” minősülnek. Ezzel szakítva kell tudatosítani azt, hogy a napszaki áhítatoknak a keresztyén élet egészének ökonómiájában jellegzetesen más szerepe kell, hogy legyen, mint a vasárnapi istentiszteletnek. A vasárnapi ünnepi lakomával szemben a mindennapi táplálékot jelenti; vagy más képpel élve: a mindennapi hitgyakorlás szilárd alapjaként ez teszi lehetővé az ember lelkének edzését, a krisztusi lelkület kiformálódását.

A „szilárd alap” azt jelenti, hogy nem az egyes ember éppen aktuális lelki állapotából indulunk ki mint kérdésből, hogy arra azután mintegy választ találjunk Istennél, hanem újra és újra a kijelentés objektív és objektíválódott tartalmával, annak különböző formákban testet öltött gazdagságával szembesülünk, hogy az formáljon, hasonlíthasson önmagához. A mai ember, miközben elvileg sokkal szabadabb, mint bármikor korábban, roppant agresszív külső hatásoknak van kitéve, amelyek folyamatosan formálják a lelkét: a napi események általa nem ellenőrizhető forgatagának, a média folyamatos jelenlétének, a reklámpar tudományosan megtervezett törekvéseinek, hogy vágyait, igényeit meghatározza. Ezzel szemben a rendszeres napszaki áhítatok tartásával amellettt dönt az ember, hogy tudatosan olyan hatásnak teszi ki magát, amelyet jónak, helyesnek, sőt minden másnál jobbnak és fontosabbnak ismert meg.

Ezért olyan fontos a napszaki áhítatok objektív, rögzített, készen álló és bennünket mindenkor váró volta. Ezt felerősíti, ha közösségben éljük át. Ez

azonban nem jelenti azt, hogy csak közösségi formája létezhetne. Sőt, ezeknek az alkalmaknak a liturgiáját helyes úgy összeállítani, hogy az egyénileg vagy például családi körben is követhető legyen. Ez a napszaki áhítatoknak a személyes hitélet felé tekintő arca, s ebben a vonatkozásban közel áll ahhoz, amit a *Bibliaolvasó Kalauz* nyújt, amikor minden napra bibliai olvasmányokat, éneket és imatémát határoz meg. Ezért a liturgia ezen részének kidolgozásánál szorosán együtt kell működni a *Bibliaolvasó Kalauz* szerkesztőivel.

Ettől azonban még igaz marad, hogy a napszaki áhítat voltaképpen mindig közösségben történik. Ebbe a közösségbe azonban a fizikai jelenlét hiánya ellenére is be lehet kapcsolódni. Vagyis a napszaki áhítatban lehetővé válik a közösségi és az egyéni, az objektív és a személyes aspektus, tehát az Egyház és annak tagja, összekapcsolódása. Felülről, kívülről, a szent felől indulunk el, nem pedig a saját szubjektivitásunk irányából. De megérkezünk a legszemélyesebb hitélet világába. Abba a világba, amelyet nagymértékben segíthetnek a napszaki áhítatok, de nem helyettesíthetnek. A liturgiai gyakorlat szempontjából ez a következőt jelenti: a napszaki áhítatok legnagyobb részt kötött imádságokat kell, hogy tartalmazzanak (énekelte vagy mondott formában). Ezeknek erejére szükség van kegyességi életünk, imaéletünk megújításához, nem léphetnek azonban saját személyes, értelemszerűen kötetlen imáink helyére. A kettő nem alternatíva, hanem egymás kiegészítője, erősítője (ld. V/4). Személyes tapasztalat és a hit történetének dokumentumai egyaránt azt tanúsítják, hogy a kötött imák – elsősorban a zsoltárok¹⁸ – gyakorlása nem háttérbe szorítja, hanem felerősíti a személyes imaéletet.

A leírtakból következik, hogy ennek a liturgiának a megalkotásánál arra kell törekedni, hogy az különböző módokon létezhesen: egyénileg és gyülekezeti istentiszteletként is. Ez utóbbinak is több formája lehet: nem mindegy, hogy van vagy nincs lelkész, illetve kántor, hogy mit tud a gyülekezet lélekemelő és nem kiábrándító módon énekelni, stb.

2. A napszaki áhítok és az idő

Ha a napszaki áhítatok valóban egy „ritkás tért” töltenek ki, ha alapvetően a meglévő hitéletet akarják gazdagítani, akkor arra van szükség, amivel a legkevésbé rendelkezik a mai ember: időre. Ez elsősorban nem nehézség, hanem üzenet a mai keresztyén embernek: áldozatot kell hoznia. Ma ez a bőjtnek a legfontosabb formája: időt kell megtagadnunk magunktól, szerteágazó és mindig elengedhetetlenül fontosnak tűnő tennivalóinktól, hogy hitünket folyamatosan megéljük. Ezen a téren nincsenek időtakarékos megoldások. Nincs olyan, hogy a „rendes” körülmények között 10 perces imádság egy jó mai módszerrel 2 perc alatt is letudható hasonló hatékonysággal.

¹⁸ Világosan és helyesen szögezi le Karasszon Dezső, hogy: „a református imaélet évtizedek óta tartó mély válságára ... csak egy gyógyszer képzelhető el: a psalmodia.” („Synopsis Gradualis”, *Egyház és Művelődés*. 2000. 179.)

Azzal a könnyen fölvetődő kétellyel szemben, hogy nem hagyjuk-e el ezzel a realitások talaját, két szempontot érdemes figyelembe venni. Egyrészt azt, hogy a mai, rohanó világban is milyen sokan szánnak – mély keresztyén hitű emberek is – igen sok időt hobbijukra. Ez nem azt jelenti, hogy azok a komoly hitű keresztyének, akik valamilyen passziójukra órákat szánnak, hitük gyakorlására pedig csak perceket, nem is veszik igazán komolyan a hitüket. Azt azonban igen, hogy a hitélet természetével kapcsolatban tévedésben vannak: úgy vélik, hogy az alapvetően intellektuális jellegű, vagyis ismeret, esetleg értékrend, amellyel ha rendelkezik az ember, nem kell újra és újra felidéznie, nem kell vele állandóan időt töltenie. Ez pedig a nyugati ember alapvető, évszázadok óta erősödő, egyoldalúan racionális beállítottságából fakad. A már idézett képhez visszatérve: hitéletünk gyakorlása testünk ápolásához hasonlítandó; azt sem lehet elvileg letudni, hanem napról napra gyakorolni kell.

A másik megjegyzés: a mai ember alapvető tapasztalata a hajszoaltság, az, hogy munkahelye, a mindennapi élet megszervezése, a szakmai, társadalmi stb. téren való lemaradás elkerülése kiszipolyozza, szinte teljes egészében kisajátítja az idejét. Ebben sok igazság van, de nem szabad elfelejteni, hogy gyakran nem önmagában visszaverhetetlen az a támadás, amely az ember ideje ellen irányul, hanem csak azért, mert általa új és új – pénzkeresési (spórolási), élmény- stb. – lehetőségek vetődnek fel. A mai ember pedig úgy van hangolva, hogy ezeket a lehetőségeket soha ne tudja kihagyni. Ennyiben a mai világ életidőnkkel szembeni támadásai saját döntéseinken keresztül közvetítődnek. Márpedig, talán a legszegényebbeket kivéve, mindenki tudna egészségi károsodás nélkül is kicsit szerényebben élni. Az átlagában a korábbi nemzedékekénél sokkal jobb körülmények között élő ember nyugodtan élhetne szerényebben is, de nem tudunk saját döntésünkből szerényebb életet választani. Mindig arra törekszünk, amit maximális erő- és időáldozattal még éppen ki tudunk harcolni magunknak. Ennek lesz azután kárvallottja az egészségünk, a gyermekeink – és a hitéletünk is.

És végül: ha igaz az, hogy hitünk rendszeres gyakorlása egész életünket jó irányba változtatja, felemeli, megnemesíti, akkor ez azzal is jár, hogy teherbíróbb, általában nagyobb teljesítőképeségű lesz az ember. Meglepő, hogy komoly hívő emberek is, akik teljes természetességgel hisznek abban, hogy bizonyos pszichotechnikák vagy éppen gyógyfüvek, gyógyteák, egyéb kémiai szerek megsokszorozzák az ember erejét, nehezen hiszik el, hogy ilyen következménye – is! – van az Istennel való társalgásnak.

3. A napszaki áhítatok és a hittartalom gazdagsága

A kötött szövegű istentiszteleti liturgiától sokan azért idegenkednek, mert szegényesnek gondolják az ember lelki gazdagságával szemben. Az éves áhítati rend azonban éppen valami másképp elérhetetlen lelki gazdagságot nyit meg az

ember előtt. Arra törekszik, hogy a Szentírás és az énekeskönyv¹⁹ egészét és minél kiterjedtebb lelki és imádságos irodalmat tegyen lelki táplálékká. A sokféle anyag sokféleképpen is hangzik fel, és ez is segíti, hogy minél sokoldalúbban és mélyebben táruljon fel.

Ez a gazdagság azt is jelenti, hogy az áhítati rendben – átgondolt szerkezetben és megfelelő arányokkal – lehetőleg a keresztyén hittartalom egésze kell, hogy megjelenjék. Mindaz, amit az ember a kijelentésből tudhat Istenről és teremtett világáról, benne magáról az emberről. E teljesség megmutatására való törekvés oka nem valami túlzott intellektualizmus (bár annak is van létjogosultsága esetünkben a református hagyomány sajátosságaiból fakadóan, ld. II/2/b); sokkal inkább arról van szó, hogy „a melyek régen megírtak, a mi tanulságunkra írtak meg (R 15,4)”. A kijelentés egésze tekintendő Isten ajándékának, s az embernek nyitottá kell tennie magát annak el- és befogadására. Az a magatartás, amely az ember szükségképp esetleges, éppen időszerű igényeit, érzéseit, gondolatait teszi mérvadóvá a hitéletben, a minden emberi elképzelésen túli gazdagsággal ajándékozó Isten visszautasítását jelenti. Vagyis: ezt az áhítattípust nem az egyéni lélek esetleges – és ezért szabadnak érzett, bár sokszor inkább csak csapongó, sőt zabolátlan – világával összefüggésben értelmezendő megszegényedésnek kell látnunk, hanem éppen ellenkezőleg: úgy, mint ami kaput nyit egy tágas, csodálatos világra, ahol szabadon lélegezhet az ember lelke. Ez a világ Istennek és az ő népének közös története, folyamatos társalgása és annak legszebb dokumentumai.

4. Az Erdélyi Gyülekezet áhítati alkalmai

Az Erdélyi Gyülekezet áhítati liturgiája kötött részeit tekintve alapvetően éves renddel számol (a kivételhez ld. IV/2/a és b), tehát évente ismétlődik az egyes áhítatoknak az a kötött része, amely az időnek legalább felét teszi ki.

A reggeli és esti könyörgések hagyománya és gyakorlati megfontolások egyaránt elsősorban reggeli és esti áhítat tartására ösztönöznek.²⁰ Ezek mellett azonban bevezettük a déli áhítatot is. Ennek fő indoka a mai életkörülmények által kiváltott lelkiállapottal való számotvetés volt. A feszültségben élő, akaratan kívül is állandó konfliktusoknak kitett ember lelkének szüksége van arra, hogy néhány percre napközben is elcsendesedhessen és eltöltekezzék Krisztus valóságának erejével, szentségével.

Az ily módon tehát háromféle napszaki áhítat érzékelhetően eltérő jellegű kell, hogy legyen. Ennek egyik oka az egyes napszakok természetes, a napját végigjáró ember fiziológiai és lelki állapotában egyaránt érzékelhető

¹⁹Az áhítati rend természetesen támaszkodhat bármelyik meglévő énekeskönyvre, de átfogó liturgiai reform keretében kapcsolódhat új énekeskönyv megalkotásához is.

²⁰ Erre vonatkozó javaslat szerepel is a Generális Konvent Liturgiai Bizottságának anyagában „egyéb istentiszteleti rendek” cím alatt, ld. *Confessio* 35 (2008) 2. szám, 87–89.

különbségeiből fakad. Ezt természetfüggő tényezőnek nevezhetjük, amely mindhárom áhítattípust befolyásolja.

A déli áhítatban emellett tükröződik a már említett, a mai életkörülményekkel számot vető megfontolás, vagyis egy konkrét történelmi-kulturális tényező.

Az esti áhítat esetében döntő szempont volt a mai gyülekezeti gyakorlat figyelembevétele. Ma a szokásos hétközi gyülekezeti alkalmak, tehát bibliaórák, ifjúsági órák, asszonykör stb. majdnem kizárólag késő délután vannak, vagyis az esti áhítat lehetséges időpontjában. Ekkor azonban még egy további alkalom bevezetése szinte elképzelhetetlen. Itt tehát nem lehet újabb alkalomban gondolkodni, ezért esti áhítatnál olyan forma megalkotására kell törekedni, amely a másik kettőnél kisebb mértékben üt el a mai gyakorlattól. Annnyira, hogy abban meg tudjanak jelenni azok az értékek, amelyek a javasolt új napszaki istentisztelet jellegét adják, de lehetőleg ne érezze senki, hogy elveszik tőle azt, amit megszokott.

Ez a megfontolás a következő, kiegyensúlyozottnak szánt megoldást formálta ki:

Egyrészt a megszokott formához alkalmazkodva:

- ez az igehirdetési áhítat;²¹ (ld. bővebben: V/1)
- ebben az áhítatban több az énekeskönyv nem zsoltáros részéből vett ének, vagyis ekkor válik lehetővé bőségesen használni az énekeskönyv megszokott anyagát;
- ezzel szemben ebből majdnem teljességgel hiányzik a gregorián elem, pontosabban csak az szerepel belőle, ami gyülekezeti énekként ismert.

Másrészt az esti áhítatnak is vannak olyan jellemzői, amelyekben érvényesül az új típusú áhítat számos értéke:

- minden áhítat elején zsoltározás van;
- az egyik zsoltár(részlet) felelgetős, a másik genfi zsoltár;
- a megszokottnál így is jóval nagyobb a liturgia kötöttsége: invokáció, áldás, illetve áldásének;
- a kötöttségen keresztül érvényesül az egyházi évszakhoz és a napszakhoz való alkalmazkodás egyaránt;
- az áhítat keretében részben meghatározott témájú imádság szerepel.

Valósnak tűnik az a remény, hogy egy ilyen esti áhítat bevezetése vonzó lehetőség legyen számos lelkésznek, s nem ütköznék nagy elutasításba a megszokotthoz ragaszkodó gyülekezeti tagok részéről sem. Ugyanakkor alkalmas lehet arra, hogy nyitottabbá tegyen olyan új felfogás, liturgiai elemek, tartalmak iránt, amelyek hangsúlyosabban szerepelnek a másik két napszaki áhítatban.

²¹ Nyilvánvaló, hogy ha napi több napszaki áhítatot tartanak meg, akkor szóba sem kerülhet, hogy minden alkalomra külön igehirdetéssel készüljön a lelkész. Ez gyakorlatilag elviselhetetlen terhet róna rá, vagy ami még rosszabb, a 10 perces készüléssel megalkotott igehirdetések számát szaporítaná.

IV. Az áhítatok szerkezete és a tartalom meghatározás

1. Az Erdélyi Gyülekezet-áhítatok alapszerkezete (gyülekezetben)²²

<i>Reggeli áhítat</i>	<i>Déli áhítat</i>	<i>Esti áhítat</i>
Invokáció	Nyitókönyörgés éneke	Nyitókönyörgés éneke
Reggeli himnusz	Énekvers	Lelki ének
Felelgetős olvasott zsoltár	Felelgetős olvasott zsoltár	Felelgetős olvasott zsoltár
Antifónás zsoltár	Antifónás zsoltár	
Genfi zsoltár	Genfi zsoltár	Genfi zsoltár
Lekció	Lekció	Lekció
Nem bibliai olvasmány/igehirdetés ²³		Igehirdetés/nem bibliai olvasmány ²⁴
Imádságos csend	Imádságos csend	Imádságos csend
Responzórium		Responzórium
Benedictus ²⁵	Szentírási válasz az igére	Niceai Hitvallás
Imák (főleg közbenjáró imák): – az Erdélyi Gyülekezet napi imája – imakalendárium szerinti – kért imaszándékok – saját csendes ima – Miatyánk		Imák (főleg bűnbánó és hála-) – liturgus imája – kért imaszándékok – saját csendes ima – Miatyánk
Énekelt áldáskérés		Esti himnusz
Záróáldás	Záróáldás	Énekelt áldáskérés Záróáldás

²² Általános megjegyzések:

A három áhítat szerkezetének párhuzamos közlése érzékelteti az alapvetően azonos szerkezetet, ugyanakkor a különbségeket is; a reggeli áhítat és az esti áhítat között egyrészt a napszak eltérő volta miatt (napkezdő, illetve napzáró áhítat lévén különbség van az énekek helyében és jellegében valamint az ima fő hangsúlyában is), másrészt az esti áhítat kevésbé tér el a jelenlegi megszokott református istentiszteleti rendtől; a déli áhítat elsősorban is rövidebb a másik kettőnél, másrészt gondolatilag középpontjában a nap kísértései közötti megtartás szükségessége van.

Az alapszerkezet jórészt megfelel a *Confessio* 2008/2-ben szereplő javaslatnak; a fontosabb különbségek: a) az imára hívás (invitatórium) és a responzórium mellett gregorián tételként megjelenik az antifónás recitált zsoltározás is, b) megjelenik az igeolvasás után az igehirdető egyedi alkalomra szóló igemagyarázata mellett a nem bibliai olvasmány is, c) még hangsúlyosabb a zsoltárok imádkozása, d) az imádságos rész jobban ki van fejtve és magába foglalja az imakalendáriumi, illetve a gyülekezet által kért imaszándékokat is, e) állandó elemeként szerepel a Niceai Hitvallás.

²³ A már jelzett okok miatt az Erdélyi Gyülekezet jelenlegi gyakorlatában a reggeli áhítatban szerepel igehirdetés, amelyet esetleg kiválthat nem bibliai olvasmány, s ez éppen fordítva van az esti áhítatban. A kifejtettek értelmében azonban általános gyakorlatra inkább az alkalmas, ha a főszabály szerint az esti áhítat az igehirdetéses áhítat.

²⁴ Ld. az előző jegyzetet.

²⁵ A *Benedictus* – és a déli áhítat olvasmány utáni igéi is részben, mint például a *Magnificat* – valójában inkább imádságos résznek tekintendő. A szerkezet átláthatósága miatt szerepel a közölt formában; de ez azért lehetséges, mert hitvallás és imádság ténylegesen nem különül el élesen: mindkettő az ember válasza.

A napszaki áhítatok alapszerkezetét az a struktúra határozza meg, amely – a különböző keresztyén hagyományok minden liturgiai eltérése ellenére – két évezred óta folyamatosan és majdnem mindenütt érvényesül (s emiatt joggal gondolhatjuk, hogy hitünk belső természetéből fakad). Ez három alapelemet és azok meghatározott sorrendjét tartalmazza az alábbiak szerint:

- Isten színe elé állás imádságos lélekkel, ami főként zsoltárimádságban ölt testet;
- Isten szava az emberhez írott – és gyakran egyúttal hirdetett – igéje által;
- az ember válasza imádságban, hitvallásban.

Ezeket az alappilléreket részben néhány konkrét elem kibontja, részben kiegészülnek egy bevezető és egy befejező, alapvetően áldást tartalmazó résszel. Az így kirajzolódó elemeket kell konkrét tartalommal kitölteni egy-egy adott áhítati liturgia meghatározásához.

Következő lépésként azt vázoljuk föl, hogy minek alapján határozzuk meg az egyes elemeket, vagyis minek függvényében változnak.

2. Liturgiai elemek meghatározása, változásuk szabályai²⁶

<i>A változás szabályozó elve</i>	<i>Az adott típusba tartozó liturgiai elemek</i>	<i>Tartalmi szempontok</i>	<i>Variációk és az évi előfordulás száma</i>
Egyedi	Igehirdetés (bármelyik áhítaté) Részben az imakalendárium szerinti és egészen a kért ima-szándék szerinti ima (RÁ) Liturgusi ima (EÁ) Kért imaszándék szerinti (EÁ)	– ami soha nem válik kötötté	Minden alkalommal más > egyetlen egyszer
Minden alkalomra külön meghatá-	Lekció (RÁ) Nem bibliai olvasmány (RÁ vagy EÁ) Lekció (DÁ)	– <i>lectio continua</i> , illetve perikóparendszer szerinti bibliaolvasás – a hit történetének ismeret-	Minden áhítatra más > 1 alkalom egy- vagy többéves időszak alatt

²⁶ Általános megjegyzések: (RÁ: reggeli áhítat, DÁ: déli áhítat, EÁ: esti áhítat)

Az első oszlopot az alatta lévő megjegyzések értelmezik.

A második oszlopban az elemek meghatározása megfelel az összehasonlító táblázatban szereplőknek; az egyes elemek pontos értelmezése azonban csak a következő fejezetben történik meg.

A harmadik oszlop néhány megjegyzést tartalmaz az egyes elemek meghatározásának tartalmi – és egyes esetekben gyakorlati – szempontjaira nézve; ez részben azt is érthetővé teszi, hogy az egyes elemek miért éppen napszaktól, évszaktól stb. függően változnak.

A negyedik oszlop azt mutatja, hogy az adott elem – a meghatározó elv függvényében – hányféle tartalommal szerepel az év során, vagyis hány változata van; továbbá, hogy az év 365 napján naponta 3 áhítattal, tehát összesen 1095 alkalommal számolva, az adott tartalom hány áhítat keretében hangzik el egy évben. Ez a számítás néha csak hozzávetőleges, mivel – ahogy már jeleztük – például „nem minden hét áll hét nappól”.

rozott	Lekció (EÁ)	retéből való gazdagodás	
Hetente változó (és nap-szaktól függő)	Reggeli himnusz (RÁ) Antifónás recitált zsoldár (RÁ) Genfi zsoldár (RÁ) Énekvers (DÁ) Antifónás recitált zsoldár (DÁ) Genfi zsoldár (DÁ) Lelki ének (EÁ) Genfi zsoldár (EÁ) Esti Himnusz (EÁ)	– az egyes énekekben kifejeződő lelki tartalom, gondolatiság „ízlelgetése”, alapos elsajátítása – az énekek dallámának minél könnyebb megtanulása	52 variáció/365 > 7 alkalom (nem túl gyakran, de előfordul, hogy különböző hetek liturgiájában megtalálható ugyanaz az ének)
Év- (és nap) szaktól függő	Felelgetős zsoldár (RÁ) Ige utáni rezponzorium (RÁ) Felelgetős zsoldár (DÁ) Szentírási válasz az ígére (DÁ) Felelgetős zsoldár (EÁ) Ige utáni rezponzorium (EÁ)	– az egyházi évszak alap-gondolatai (cél, hogy együttesen a lehető legteljesebben tartalmazzák a keresztyén hitet)	Elemenként 10 variáció/365 > az évszak heteinek számától függően 7-től 98 alkalom (14 hétig tartó évszagnál)
A hét napja	Az Erdélyi Gyülekezet imái	– a gyülekezet önértelmezésének, helyzet- és küldetéstudatának imái	7 variáció/ /365 RÁ > 52 alkalom
Napszaki	Invokáció (RÁ) Benedictus (L 1,67–79) (RÁ) Miatyánk (RÁ) Énekelt áldáskérés (RÁ) Záróáldás (RÁ) Nyitókönyörgés éneke (DÁ) Záróáldás (DÁ) Nyitókönyörgés éneke (EÁ) Niceai Hitvallás (EÁ) Miatyánk (EÁ) Énekelt áldáskérés (EÁ) Záróáldás (EÁ)	– az ember életének egészét körülvevő isteni kegyelem felmutatása – a <i>providentia generalis</i> megélése a nap természetes, testileg is átélt változásában – az imádság Újszövetségben élénk táruoló nagy példái – a keresztyén hit összefoglalása	3 variáció/1095 > 365 alkalom, de Miatyánk RÁ-ban és EÁ-ban is, ezért az 730 alkalom
Allandó	Ige (lekciók) utáni csend	A mindig azonos és mégis legszemélyesebb	1/1095 > 1095 alkalom

a) Egyedi (mindig változó) elemek

Ez az áhítattípus sok kötött elemet tartalmaz – legalábbis ahhoz képest, amit mai református érzékelésünkkel természetesnek tartunk. Valójában ennek is kiemelkedően fontos elemei egyediek: mindig más az igehirdetés, más a reggeli

áhítat és az esti áhítat imájának jó része. Az egész áhítati rend egyik legfontosabb kérdése, hogy mennyire sikerül jó egyensúlyba kerülniük a kötött és kötetlen elemeknek. Alapvető igazság, hogy a kettő nem egymás kárára erősödhet, hanem mindegyik harmonikus kapcsolatban nyeri el igazi helyét és tudja betölteni szerepét. Ennek érvényesülnie kell a nagyistentiszteletnél is, de ugyanez igaz az áhítatokra. Ez alól, úgy tűnik, kivételt képez a déli áhítat, amelyben csak – valamilyen módon – kötött elemek vannak. Ha azonban nem egy áhítat, hanem a nap liturgiája összefüggésében gondolkodunk, akkor természetes lesz, hogy ez a legrövidebb, inkább csak egy pillanatnyi megállást jelentő áhítat az, amely egészében kötött.

b) Áhítati alkalmanként más, de kötött elemek

Ebbe a típusba tartoznak a bibliai és a nem bibliai olvasmányok egyaránt. Az egész Szentírás ilyen keretben történő olvasásához mennyiségi okokból is eleve két, de inkább három év szükséges (az Ószövetség részeinek száma megközelíti az ezret). Így vagy néhány évre kiterjedő, de ismétlődő időszakokra kell lekiórendet készíteni, vagy évről évre kell újat alkotni; azonban ez utóbbi esetben is kötött szövegű elemről kell beszélni.

Még inkább ez a helyzet az ún. nem bibliai olvasmányokkal (részletesebben ld. V/1), amelyeknél célszerű folyamatosan, de legalábbis időről időre újat alkotnia az egyháznak.

Ez tehát azt jelenti, hogy ezeknél az elemeknél sem lehet a szó szoros értelmében „éves liturgiai rendről” beszélni, azonban hangsúlyos, hogy az előző ponttól eltérően ezek kötött elemek.

c) Hetente változó (és napszaktól függő) elemek

Az Erdélyi Gyülekezet áhítati liturgiájában az énekek általában hetente változnak (természetesen külön a reggeli áhítatban, a déli áhítatban és az esti áhítatban). Ennek jórészt gyakorlati oka van: a gyülekezeti tagok kevés kivételtől eltekintve az énekeskönyv énekeinek csak egy részét ismerik. Naponta változó énekek még részleges megtanulásukat sem tennék lehetővé. Ha egy héten keresztül többször is eléneklik ugyanazt az éneket – és lehetőleg az összes versszakával –, akkor már jó esély van arra, hogy megtanulják, de legalábbis legközelebb már valóban nem lesz idegen.

Ezen túlmenően is érdemes megfontolni, hogy egy adott – énekelt vagy mondott – szöveg egymást követő napokon történő többszöri használata újfajta, mélyebb kapcsolatot alakít ki annak tartalmával. Ezért is érdemes ezt a gyakorlatot követni.

Megjegyzendő, hogy a „hét” nem feltétlenül jelent mindig hét napot. Az év ünnepek általi tagolása miatt keletkező töredékhetek adott esetben külön énekrendet kaphatnak, máskor kiegészítik az előttük vagy utánuk lévő hetet. (Ez

megkönnyíti annak a kérdésnek a kezelését is, hogy egyes évszakok jelentősen eltérő hosszúságúak lehetnek, elsősorban a húsvét mozgó voltából fakadóan.)

Végül itt érdemes jelezni azt is, hogy ettől az alapvető heti rendtől az ünnepek és a kiemelt időszakok esetében kellene leginkább eltérni; vagyis jó az, ha egyes napoknak külön énekrendet is magába foglaló áhítati liturgiájuk van. Ezt különösen is indokolja az, hogy így az ünnepek gazdag énekanyagát is végig lehetne énekelni.

d) Egyházi évszaknak megfelelően változó (és napszaktól függő) elemek

Néhány elemet az egyházi év függvényében határoztunk meg azzal a céllal, hogy az időszak egészén keresztül annak alapvető tartalmát juttassa kifejezésre. Ilyen a mindhárom áhítattípus zsoltározó részét megnyitó olvasott, feleletgetős zsoltár, a reggeli áhítat és az esti áhítat rezponzorium-éneke, valamint a déli áhítat – rezponzorium helyén lévő – igei válasza.

A magyar református hagyomány megtartotta az egyházi év alapvető szerkezetét, (sőt jobban megtartotta, mint a nyugati testvéregyházak²⁷), s e tekintetben a '82-es liturgia további lépéseket tett bizonyos ünnepek (újra)bevezetésével. Hiába maradtak azonban meg maguk az ünnepek, elveszett az a gondolat, hogy az ünnepek bizonyos időszakok egész gondolatiságát, hangulatát meghatározzák, és együttesen fejezik ki a keresztyén hit tartalmát.²⁸ Ezért ez az egyik olyan tényező, amelynek erősítésével oldani lehetne liturgiánk túl száraz és túlzottan a lelkész személyétől függő jellegét.

Az Erdélyi Gyülekezet áhítati rendjében az egyházi év ünnepes fele teljesen megfelel a fő vonalaiban a többi hagyományban is érvényes egyházi évnek, tartalmazza azonban az ún. nem ünnepes félév egyházi évszakokra bontását is. Ezekből az egyik, a pünkösdre következő, gyakorlatilag az ünnepes félév folytatásának, teológiaiilag is adódó lezárásnak tekinthető: ez a „hála és szolgálat ideje”. A másik két évszak meghatározásánál szerepet játszott egyrészt egy teológiai, másrészt egy sajátosan a magyar református hagyományokra tekintő megfontolás. Az évszakok elnevezése: „a természetet uraló Isten tiszteletének ideje” és „a történelmet uraló Isten tiszteletének ideje”. Teológiaiilag ez a *providentia generalis*, illetve a *providentia specialis* – tehát az egész teremtett mindenségben, illetve sajátosan az emberiség életében érvényesülő isteni gondviselés – gondolatának kiemelését jelenti, ami önmagában is indokolható. Ezáltal az egyházi év struktúrája szépen kirajzol egy olyan dogmatikai szerkezetet, amelyben jól elhelyezhető a keresztyén hit tartalmának minden fontosabb eleme.

Van azonban ennek sajátos magyar református hangsúlya is. Hagyományunkban jelentős szerepet játszott és részben játszik is újkönyér és

²⁷ Ld. SZÉNÁSI Sándor: *Ünnepeink. (A református egyházi év)*. Budapest 1999.

²⁸ Nyilvánvalóbb és elszomorítóbb példát erre aligha találni, mint a némely alkalmakkor református iskolákban nagyböjti időszakban tartott farsangi multságokat.

újbor ünnepe. Egyes területeken a „megszentelt hagyomány” szerinti hét úrvacsoraosztásból kettő ezekhez kapcsolódik. Ez talán egészen egyedi a keresztyén liturgiátörténetben, és jól tükrözi a magyar protestantizmusnak azt a sajátosságát, hogy – a nyugat-európaiaktól eltérően – nem egy polgárosodó, városi társadalom volt fő közege, hanem egy paraszttársadalom, a maga – jó és rossz értelemben vett – természetközelségével. Ha ezeket az ünnepeket egyházi évszakoknak és ezáltal a hitélet gyakorlásának fontos tartalmi meghatározójává tesszük, az mégsem csak a múlt iránti tiszteletből fakad. Ugyanilyen hangsúlyos az, hogy a mai ember számára ismét élet-halál kérdéssé vált a természethez való viszonya. Maga az ember biológiai fennmaradása kérdőjeleződött meg; és ez a drámai fordulat magába rejti az ember minden korábnál gonoszabbá, gyilkosabbá válásának veszélyét is. Ebben a helyzetben a gondviselő Istenről és környezetünkről mint az Ő keze munkájáról beszélni a keresztyén hit azon elemének hangsúlyozását jelenti, amely éppen itt és most szükséges: nem „csak” az Egyház, hanem az egész emberiség jövőjének szolgálata. Ily módon magának az egyházi évnek az alakításában is fontos szerepet játszik a *theologia perennis* mellett a ma nyomorúságában szükséges üzenet megszólaltatása, s ezáltal a prófétai küldetés teljesítése (ld. I/2 és II/2/a). Ezt a tényezőt természetesen különösen felerősítheti, ha ezt a szempontot tudatosan érvényesítő nem bibliai olvasmányrend készül erre az évszakra.

A másik jelzett egyházi évszagnak (a történelmet uraló Isten tiszteletének ideje) szintén világos kapcsolódási pontja van hagyományunkhoz: elsősorban Reformáció Ünnepe. Ennek jelentősége nem annak alapján ítélendő meg, hogy mennyire sikerült meggyökereznie gyülekezeteink fontos istentiszteleti alkalmai között (nagyon kevésbé), hanem abból kiindulva, hogy ez az egyetlen egyháztörténeti jellegű ünnepünk, amelyben ezért nem is csak a reformációhoz, hanem egyáltalán az egész történelemhez való viszonyunk kell, hogy helyes értelmezést nyerjen. E napok mondanivalójának hangsúlyossá tételét megkönnyítheti, hogy Reformáció Ünnepet közvetlenül követi Halottak Napja, (amelynek egyházi naptárunkba való fölvétele a '82-es liturgia egyik fontos döntése). Ez azt jelenti, hogy egy a népszokásokban nagyon erősen jelen lévő – de a református hagyományból egyébként hiányzó– ünnepet kellene áthatni az előtte lévő, teológiailag nagyon fontos, de liturgiailag mostohagyermekként kezelt ünnep tartalmával.

e) A hét napjától (és a napszaktól) függő elem

Az Erdélyi Gyülekezet áhítati rendjében a reggeli áhítat imáinak első elemeként hangzik el a hét napjától függően annak az imafüzérnek a megfelelő fohásza, amely eredetileg a gyülekezet saját, minden húsvét utáni második vasárnapon tartott ünnepére készült. Ennek határozott szándéka az volt, hogy a Magyarországon élő erdélyiek sajátos élethelyzetéből elindulva egyre nagyobb közösségre tekintve, mintegy koncentrikus körökben gondolkozva szólaljon

meg az imádság. Az áhítati rend kialakításakor adódott, hogy az addig csak évente egyszer elhangzó – és történetesen eleve hét fohászból álló – imafüzér állandó elemévé váljék az imádságnak.

f) Napszaktól függő (a reggeli, a déli, illetve az esti áhítaton belül azonos) elemek
Az Erdélyi Gyülekezet áhítati rendjének számos eleme csak a napszaktól függ. Ezeknél kell, hogy érvényesüljön az emberi élet egy napjának természetes ritmusa: más és más gondolatok, hangsúlyok azok, amelyek a nap különböző részeiben előtérbe kerülnek. Emberi állandónak tekinthető a reggel – a napkezdet – és az este – a nap lezárása – különbsége (bár ez a különbség közvetlenebbül érvényesül a természettől még el nem szakadt embernél, mint a mai nagyvárosi életben). A napszaktól függően meghatározott elemek mellett ez abban is érvényesül, hogy a reggeli áhítatban a kérő – és azon belül is kifejezetten a közbenjáró – ima van kiemelve, míg az esti áhítatnál a bűnvalló és hálaadó ima.

A déli áhítatnak éppen a mai életkörülményekből fakadó bizonyos meghatározottságait korábban már említettük (ld. III/4).

g) Soha nem változó elem

S végül van, ami minden liturgiában változatlan, vagyis – 365 nap három-három áhítatával számolva – 1095-ször ismétlődik: ez az igeolvasást és -hirdetést, illetve a nem bibliai olvasmányt követő csend: az áhítat legbensőségesebb pillanata, Isten és az Őt tisztelő ember beszélgetése. Ehhez hasonló az imádságos rész végén a reggeli áhítatban és az esti áhítatban található „saját csendes ima” is. Ez azt jelenti, hogy a reggeli áhítatban és az esti áhítatban két alkalma van kifejezetten a személyes imádságnak.

V. Az Erdélyi Gyülekezet áhítatainak egyes elemei

1. Lekció

A „lekció” kifejezés az áhítati liturgia három különböző elemére vonatkozik: a hagyományos értelemben vett textuáriumra, vagyis ige hirdetési alapigére, a szorosabb értelemben vett lekciónáriumra, tehát ige hirdetés nélküli bibliai olvasmányra, és a nem bibliai, de szintén kötött olvasmányra. Ez utóbbi esetében a kötöttség elképzelhető, hogy csak „e célra javasolt szövegek gyűjteményéből vett olvasmányt” jelentsen.

Az egyháztörténetet végigkíséri az a kérdés, hogy mi a bibliaolvasásnál követendő legjobb módszer. Két alapvető lehetőség: *lectio continua* alkalmazása vagy valamilyen teológiai, tematikai szempont alapján – általában az egyházi évhez kapcsolódó – perikóparendszer kialakítása. A protestantizmusban az első a kálvini, a második a lutheri hagyományra jellemző inkább. Természetesen mindkét módszernek vannak előnyei és hátrányai is.

Ennek taglalására itt nincs mód kitérni. Napi három áhítat esetében azonban elképzelhető különböző módszer használata, és ezáltal mindkettő előnyeinek érvényesítése. A két szempont együttes érvényesítésének egy másik útja az, ha alapvetően a *lectio continua* érvényesül, de egyrészt hozzá van igazítva az egyházi év gondolatköréhez, másrészt az egyes könyvek olvasása egy-egy esetben megszakad.

A másik alapvető kérdés az, hogy melyik napszaki áhítatban legyen igehirdetés (ld. III/4). A minden alkalomra kiterjedő igehirdetés az időkorlátok miatt és az igehirdetők teljesítőképessége miatt is elvetendő. Másrészt a protestáns hagyomány keretein belül gondolkozva és megfontolva, hogy a napszaki áhítati liturgia számára lehetőleg a most is meglévő igehirdetési mellékistentiszteletek integrálását lehetővé tevő formát kell találni, az sem jöhet szóba, hogy egyik áhítat keretében se legyen. Mivel istentiszteleti gyakorlatunkban a hétközi alkalmak túlnyomórészt késő délután, este vannak – és ez aligha lehet másképpen a gyülekezeti életben – eleve adódik, hogy az esti áhítatok liturgiája álljon legközelebb a jelenleg megszokotthoz, aminek döntő tényezője, hogy mindig van igehirdetés. Így adódnék, hogy a reggeli és a déli áhítat liturgiája legyen igehirdetés nélküli, az esti pedig igehirdetési. Itt azonban hangsúlyozandó, hogy ez az elv rugalmasan kezelhető: a másik két áhítat is bármikor tartható igehirdetéssel, de az esti is elképzelhető csak olvasmánnyal. Ez azt jelenti, hogy egy ilyen sarkalatos jelentőségű pontnál is lehet egyszerre érvényesíteni kötöttséget és rugalmasságot (ld. II/2/c)

A harmadik alapvető kérdés ahhoz kapcsolódik, amit a liturgiának az élet egészét átható voltával kapcsolatban fejtettünk ki (ld. III/1). Konkrét formában ez úgy fogalmazódott meg, hogy alappilléreként számolni kell egyik oldalról a nagy közösségi, vasárnapi, illetve ünnepi istentisztelettel, másiktól a személyes kegyességgel, imaélettel, s a kettő között mintegy összekötő kapocsként a napszaki áhítatokkal. Ha a napszaki áhítatok valóban ilyen kapcsolatot (is) jelentenek, akkor ez mindkét irányban meg kell, hogy mutatkozzék az áhítat szerkezetében, annak bizonyos elemeinél. Ez a kapcsolat az egyéni kegyesség irányában leginkább az áhítat – szorosabb értelemben vett – imádság részénél kézzelfogható (ld. V/4), a vasárnapi nagy istentisztelet, vagyis az egész gyülekezet fő liturgiai alkalmában pedig éppen a lekciónáriumnál, ezen belül is leginkább a textuáriumnál.

Az eddigiek alapján adódó következő kérdés az, hogy milyen módon határozzuk meg az esti áhítat textuáriumát. Nem árt itt leszögezni, hogy az igehirdetési szöveg meghatározása mindig csak ajánlott, esetleg „erősen ajánlott” lehet; az igehirdető textusválasztási szabadsága mindig fenntartandó – bár elsősorban nem az igehirdető személyének a keresztyén gondolkodással összeegyeztethetetlen „kvázi-vallásos tisztelete”, hanem inkább a gyülekezetszerűség követelménye miatt. Mivel az esti, tehát igehirdetési áhítat és a vasárnapi istentisztelet fent jelzett kívánatos összekapcsolása miatt az egyik

textuáriumának meghatározása feltételezi a másokra vonatkozó döntést is, elhamarkodott lenne egyértelműen állást foglalni a *lectio continua* és a perikóparendszer között. (Figyelembe veendő azonban, hogy a perikóparendszerek is gyakran hosszabb időszakra összefüggő bibliai részek olvasását írják elő.) Így alapvető kérdés lesz, hogy a vasárnapi textusnak az azt megelőző, vagy az azt követő hétköznapok esti áhítataival van-e szorosabb összefüggése. Ha abból indulunk ki, hogy keresztyén hagyományban a vasárnap a hét első és nem utolsó napja, a második válasz lenne helyesebb. Úgy tűnik azonban, hogy van egy ennél lényegesebb szempont is: az igehirdetésre – és általában az egész vasárnapi istentiszteletre mint a gyülekezet életének legfőbb liturgikus alkalmára – való minél komolyabb készülés elősegítése. Ez pedig azt teszi kívánatosná, hogy a vasárnapot megelőző napok váljanak tanulmányi és lelki szempontból is a vasárnapra való készülés alkalmává. Ezt általában az segíti, ha a hétközi igehirdetési alkalmak alapigéi a vasárnapi textust megelőző bibliai részek, vagy ha a vasárnapi textus az azt megelőző héten végigelmélkedett igék valamelyike. Itt megjegyzendő az is, hogy ez általában is igen fontos szempont, mely a *lectio continua* alkalmazása, vagy legalábbis amellettszól, hogy hosszabb bibliai részeket egymást követő napokon olvassunk. Egy bibliai igében való igazi elmélyedésre, az ahhoz szükséges készülés elvégzéséhez kevés az a néhány óra, amely általában rendelkezésre áll. Más a helyzet akkor, ha az igehirdető – és az igehallgatók! – hosszabb időn keresztül élnek benne egy bibliai könyv világában.

Az eddigiekből az fakad, hogy az esti melletti másik két áhítat keretében nincs klasszikus értelemben vett, az adott alkalomra készített igehirdetés. Lehetséges azonban, sőt nagyon jó, ha alkalom nyílik a keresztyén lelki irodalommal való megismerkedésre. Ezek körének mint ajánlott olvasmányoknak a meghatározása az egyház liturgiai jogalkotó szerepének egyik igen fontos területe. Itt ugyanis arra nézve hoz döntést az egyház, hogy miket tekint a hitét legtisztábban kifejező, a hívek lelki építésre leginkább alkalmas szövegeknek. Ennek egyik elvileg még létező – bár már nem általánosan gyakorolt – formája a kátémagyarázatos istentisztelet, amikor felolvassák és magyarázzák az Egyháznak a Biblia mellett legfontosabb iratait: hitvallásait. Megfontolt – és időről időre újragondolt – döntés alapján érdemes lenne ezek mellé sorolni más, olvasásra ajánlott iratokat is: egyes apokrifokat, egyházatyák és reformátorok írásait, a magyar protestáns múlt kiemelkedő szerzőit, például a Szikszai-féle keresztyéni tanításokat (!), de érdemes olyan újkori szerzőkre is gondolni, mint Søren Kierkegaard vagy Dietrich Bonhoeffer, sőt föl lehet olvasni a közelmúlt kiemelkedő magyar igehirdetőitől, teológusaitól származó írásokat is. A kifejezetten lelki építő és teológiai tanító írások mellett pedig gondolni kell azokra a történeti jellegű írásokra is, amelyek az Isten népének útját mutatják be. Sajnos ez ma inkább csak Reformáció Ünnepehez kapcsolódóan van gyakorlatban. Pazarlás és (isten)tiszteletlenség nem élni a lelki gazdagságnak

azzal a kincsházával, ami Isten kegyelméből megadatott az előttünk járt nemzedékeknek.

Ezek az olvasmányok természetesen mindig mélyen biblikusak kell, hogy legyenek. Az viszont már változó, hogy mikor olyanok, hogy kézenfekvő előttük valamely alapige felolvasása, és mikor nem. Az első esetben ugyanis a „nem-bibliai” olvasmány előtt is van egy bibliai olvasmány, nem csak azon belül hangoznak el igék. Ebben az esetben azonban a bibliai lekción meghatározása történik az ahhoz kapcsolódó olvasmány felől. Ezeknek a viszonylag hosszabb olvasmányoknak a reggeli áhítatban lehet inkább helyük.

A legrövidebb áhítatok a déliek. Ezért is adódik, hogy ezeknek csak bibliai olvasmánya legyen, akár ahhoz kapcsolódó igehirdetés, akár más, előre meghatározott olvasmány nélkül. Ez viszont azzal is jár, hogy ebben az esetben mindenképp az tűnik jónak, ha itt *lectio continua*-t alkalmazunk. És ezáltal a legközvetlenebb módon érvényesülhet „a Biblia önmagát magyarázza” elv is.

2. Zsoltározás

Zsoltározás alatt értendő a zsoltárimádkozásnak az Erdélyi Gyülekezet áhítati rendjében meglévő mindhárom formája: a felelgetős, tehát két félkórus, vagy énekvezér és gyülekezet által történő zsoltárolvasás, az antifónás zsoltárrecitálás és a genfi zsoltár éneklése, amelyek ilyen sorrendben is követik egymást az áhítatok zsoltáros részében, eltekintve attól, hogy az esti áhítatban nincs zsoltárrecitálás.²⁹

Itt elsőként is az a kérdés vetődik fel, hogy – a szó szoros és átvitt értelmében is – nem válik-e diszharmonikussá az istentisztelet, ha abban ennyire eltérő stílusú zsoltározások kapnak helyet. Mivel ugyanez a kérdés még élesebben vetődik föl a nem zsoltáros énekanyag kapcsán, ott fejtem ki (ld. V/3).

A gyülekezeti áhítatban az énekvezér és a gyülekezet által felváltva mondott felelgetős zsoltár az évszaktól függ, vagyis 10 „évszak” mindhárom áhítatával számolva 30 zsoltár, illetve zsoltárrész szerepel. Tartalmi-teológiai szempontból kiemelkedő jelentőségük van; a zsoltároskönyvnek lehetőleg azokat a részeit foglalják magukba, amelyekben a legtisztábban és legteljesebben jelenik meg – mintegy előképileg – az újszövetségi hit. Ez azt is jelenti, hogy ezek általában a krisztológiai értelmezésre leginkább kínálkozó zsoltárrészek.

Recitált zsoltár a reggeli áhítatban és a déli áhítatban szerepel, 52 héttel számolva tehát ez 104 zsoltárt, illetve ahhoz tartozó antifónát jelent. Az antifónák kérdése kapcsán legyen elég annyit megjegyezni, hogy ma már rendelkezésre áll egy olyan feldolgozott protestáns antifónaanyag, amelyből meríteni lehet.³⁰

²⁹ Mivel az áhítatok egyéni csendesség keretében is követhetők, ilyenkor természetesen lehet, hogy a zsoltározás megkülönböztetés nélkül egyszerű elolvasást jelentsen.

³⁰ Ilyen anyag található a *Protestáns Graduál*-ban és az *Evangélikus Liturgikus Könyv*-ben is, és megjelent Papp Anette-nek a magyar protestáns antifónaanyagot még bővebben tartalmazó munkája is.

A genfi zsoltárok – majdnem teljes – anyagának visszaemelése a '48-as énekeskönyvbe komoly vívmány volt; ennek kapcsán az alapvető feladat az, hogy élő anyaggá is váljék. Mivel az Erdélyi Gyülekezet áhítati liturgiájában 52×3, vagyis 156 helyen szerepel genfi zsoltár, ez éppen lehetővé teszi a teljes anyag használatát. Ha az ünnepekre és más kiemelt napokra külön áhítati liturgia készül, annak az egyik előnye épp az lesz, hogy genfi zsoltár formájában is többször hangozhatnak el az e tekintetben legkiválóbb, legkedveltebb zsoltárok. A zsoltározással kapcsolatos elvi kérdések kapcsán először érdemes arra emlékeztetni, hogy a zsoltározás minden nagy keresztyén hagyományban az imaélet legbiztosabb alapjának minősül. Annak módjával kapcsolatban számtalan kérdés vetődött föl az évszázadok során – és sokatmondó, hogy gyakran ugyanazok a kérdések egymástól teljesen független körülmények között. Ezekből csak néhánynak a felvetésére van itt mód.

Alapvető kérdés az egyes zsoltárok eltérő gyakoriságú, mértékű használata, vagyis a zsoltárok közötti súlyozás szükségessége/megengedhetősége. Vajon minden zsoltár és zsoltárrész egyaránt alkalmas-e a lelki épülésre? Nincsenek-e egyrészt olyan kiemelkedők, amelyeket gyakrabban is kellene használni, másrészt pedig olyanok – elsősorban az átokzsoltárok – amelyek komoly lelki feszültséget okozhatnak, különösen azoknak, akik nem járatosak az ennek kapcsán fölvetődő kérdések teológiai megválaszolásában?

Tekintettel arra, hogy az Erdélyi Gyülekezet áhítati liturgiáinak rendjében – az említett három zsoltározási módot figyelembe véve³¹ – egy év során közel háromszáz különböző liturgiai helyen szerepel zsoltár, lehetőség van arra, hogy egyes zsoltárok többször, többféleképpen is elhangozzanak. (Az „elhangzás” azt jelenti, hogy – a felelgetős formában olvasott évszaki zsoltároktól eltekintve, amelyek ténylegesen inkább zsoltárrészletek – majdnem mindig az egész zsoltárt elénekeljük.)

Alapos átgondolást kíván az a döntés, hogy melyik zsoltár hangozzék el többféleképpen, illetve amelyik nem, az a háromféle mód melyikét kívánja leginkább. Az egyes zsoltározási módok ugyanis különböző típusú kapcsolatot teremtenek a zsoltározó és a zsoltár tartalma között. A leginkább individuális azonosulást teremtő mód az, amikor szöveggént mondjuk a zsoltárt, amikor az mintegy „szájunkba van adva”. Mivel azonban ebben az esetben nincs olyan zenei keret, sem ritmus, sem dallam, amely egységesítené a mondást, gyakori az elcsúszás, érezhető, hogy különböző emberek egyénileg mondják ugyanazt a szöveget. Egy szöveg természetes hangon való kimondásának alaphelyzete az, amikor az ember éppen aktuális gondolatát fogalmazza meg. Ezért ebben az esetben a legnagyobb a személyes azonosulás.

³¹ Megjegyzendő, hogy az itt tárgyaltak mellett létezik még két forma, amelyek azonban nem az áhítat zsoltározási részében kapnak szerepet: zsoltárnak valamilyen lekciónként való olvasása és – a '48-as énekeskönyvben a fohászoknál, illetve a dicséreteknél található zsoltárparafrázis éneklése. A szó szoros értelmében természetesen a genfi zsoltárok is zsoltárparafrázisnak minősülnek, de erre a kérdésre itt nem szükséges kitérni.

Ettől jelentősen eltér az, amikor énekelünk egy szöveget. Ez érvényes a másik két zsoltározási módra. Egységesebb az, ami elhangzik, s ez maga után vonja, hogy jobban érződik a tartalom egyén-fölöttisége. Kicsit hasonló ez ahhoz, mint amikor verset mondunk: még akkor is, amikor a vers elmondásának oka az azzal való nagyfokú azonosulás (éppen azért idézünk például verset egy adott helyzetben, mert úgy érezzük, hogy a lehető leghűségesebben adja vissza érzéseinket, gondolatainkat), akkor is természetes, hogy nem olyan teljes mértékben azonosulunk annak tartalmával, mint amikor mi magunk fogalmazunk. Egy szabad beszélgetés során elhangzó mondat bármelyik elemére joggal lehet rákérdezni, hogy hogyan érti az, aki mondja, ugyanez egy vers idézésénél nem vetődhet fel.

Ez a fajta távolság egyrészt új tartalmak felé nyitja meg az embert: fölé emeli a kizárólagosan individuális szemléletmódnak, belehelyezi az Isten népe történelmi és történetfeletti összefüggésébe. Másrészt bizonyos „védettséget ad” akkor, amikor olyan zsoltárokat imádkozunk, amelyeket nem tudunk összeegyeztetni épp akkori lelkiállapotunkkal, adott esetben hitbeli meggyőződésünkkel. Leginkább az átokzsoltároknál fordul ez elő. Ezek helyes keresztyén értelmezésének komoly irodalma van. Mégis: még a mindezzel tisztában lévő keresztyén hívőnek sem problémamentes bizonyos fordulatok kimondása. Legalábbis akkor, hogyha azt olyan módon mondjuk, hogy a mondási mód természetéből fakad az azzal való belső azonosulás. Nem ez a helyzet azonban az éneklésnél és talán még kevésbé a recitálásnál. Ez a mód mintegy védőburokkal vonja be egyrészt a zsoltárt, másrészt saját lelkünket. Olyan kapcsolatot teremt a zsoltár és a zsoltározó között, amely kiemel abból a fajta kapcsolatból, amely a mai ember számára majdnem kizárólagosan létezik, de amely ebben az esetben a helyes út eltévesztését jelentené.

Ezért jónak tűnik, ha egyes zsoltárokat inkább csak recitált formában használunk imádkozásra. (Ez az előny jelentős részét, de nem teljesen elvész akkor, amikor az egyéni használatnál a recitálásra előírt zsoltárt csak olvassuk a többihez hasonlóan.) Ennél a kérdésnél érdemes azt is megfontolni, hogy e nehézség megoldását az utóbbi időben énekeskönyveink abban látták, hogy egyes zsoltárrészeket egyszerűen kihagytak. Az erre vonatkozó döntések adott esetben érthetőnek tűnnek, de kérdéses, hogy szabad-e ekkora felelősséget vennie vállára a válogatónak, aki így a kánonalkotóhoz hasonló szerepbe helyezi magát. A Szentírás egyes részeinek teológia értékítélet alapján történő törlése vagy legalábbis kirekesztése a liturgiai használatból történelmi távlatból nézve jobb esetben is egyoldalúság megnyilvánulásának bizonyult, gyakran pedig egyenesen az eretnokség melegágya lett. Az ominózus zsoltárrészeknek csak recitált formában való használata talán teológiailag is védhető és józan közéletet jelent, amely egy kétségtelenül meglévő nehézséget éppen az Isten népe történetéből fakadóan rendelkezésünkre álló zsoltározási módok sokszínűségére támaszkodva igyekszik megoldani.

Bármilyen napszaki liturgiai szerkezetet alkossunk is meg, a zsoltároknak abban való elhelyezése az egész liturgiai munka egyik legklasszikusabb, teológiaiilag legigényesebb része. Abban össze kell, hogy kapcsolódjék az exegetikai, a biblikus teológiai, az egyháztörténeti, a gyakorlati teológiai (úgy szorosabb értelemben vett liturgikai, mint a pasztorálteológiai) és a rendszeres teológiai munka. Különösen is hangsúlyozandó, hogy mivel a liturgia mindig egy adott egyházi közösségnek készül, ezt a munkát nem lehet megtakarítani „kölcsonzéssel”. Magyar református napszaki áhítati liturgia sem képzelhető el ennek a munkának az elvégzése nélkül.

3. A zsoltárokon kívüli énekanyag

Zsoltárokon kívüli énekanyag alatt értendők itt az énekeskönyv nem zsoltáros részéből vett énekek, tehát nem tartoznak bele a jórészt a protestáns graduálból vett tételek: invokáció, antifónák, rezponzóriumok s az állandó jellegű énekelt nyitókönyörgés és áldáskérés. Az Erdélyi Gyülekezet jelenleg az ún. '96-os énekeskönyvet használja. Ugyanezen áhítati struktúra más énekeskönyv énekanyagának befogadását is lehetővé teszi; ha azonban cél az illető énekanyag minél nagyobb mértékű használata, akkor ez énekeskönyvtől függően változó mértékben sikerülhet harmonikusan. Többek közt ezért is az az eszményi, ha a liturgia – és ezen belül az áhítati liturgia is – együtt formálódik az énekeskönyvvel.

Itt szükséges kitérni a zsoltározás különböző módjai kapcsán már fölvetett kérdésre. Arra, hogy nem veszélyezteti-e az istentisztelet szépségét, egységét a teljesen eltérő stílusok egymásmellettsége. Erre az a válasz, hogy a feszültség nyilvánvalóan létezik, ez azonban hitünk történetéből fakad, amelynek megmutatkozása és hallhatóvá válása istentiszteletünkön magának a liturgiának lényegi vonása. Vagyis: a harmóniára törekvés máshogy kell, hogy érvényesüljön a liturgia, mint egy individuális műalkotás esetében (ld. I/4). A kérdéssel azonban tisztában kell lennünk, és törekednünk kell a túlzott vagy legalábbis hirtelen stílusbeli törések elkerülésére.

Az Erdélyi Gyülekezet áhítati rendjében négy helyen szerepel nem zsoltárénekek (eltekintve a reggeli áhítat és az esti áhítat állandó részét képező énekelt áldástól, illetve a reggeli áhítat invokációjától, a déli és az esti áhítat nyitókönyörgés-énekétől): a reggeli áhítatban reggeli himnusz, a déliben egy énekvers a nyitókönyörgés után és az esti áhítatban lelki ének és esti himnusz. Mivel ezek mindegyike hetente változik (a „hét” nem mindig hétnapos voltának fenntartásával), ez összesen 52 héttel számolva 208 használatot jelent. Figyelembe véve, hogy az énekeskönyvi anyag számottevő része kifejezetten ünnepi ének, kazuáliákhoz kapcsolódik, az ezután fennmaradó énekek számát megközelíti a 208-as szám, vagyis amennyiben minden ének csak egy alkalommal szerepelne az éves rendben, majdnem mindegyikre sor kerülhetne. Ezt az arányt csökkenti, ha egyes énekek többször is szerepelnek; különösen is

így van ez a reggeli himnuszokkal, amelyek száma még tág értelmezésben sem éri el az ötvenkettőt sem a '48-as, sem a '96-os énekeskönyvben.

Erre az énekanyagra nézve is érvényes, hogy az énekeket lehetőleg összes versükkel kell énekelni, (ez alól kivételt a déli áhítat általában egyverses éneke jelent). Áhítati keretben azonban a szerkezetet súlyosan sértő aránytalanság nélkül itt is legföljebb 5–10 versszak éneklésével lehet számolni. Esti áhítat esetében szóba jöhet az áhítat két különböző pontján ugyanazon ének különböző verseinek éneklése.

4. Az imádság

Az áhítat különösen érzékeny része a szó szoros értelmében vett imádság, amely a reggeli és az esti áhítatban külön egységet alkot a rezponzóriummal lezárt igei rész után. (Tágabb értelemben a zsoltárok, az egyéb énekek nagy része és több egyéb elem is ahhoz tartozik).

Elsőként azt kell kiemelni, hogy amint a lekciónárium az áhítatnak az a része, amely a nagy istentisztelettel jelent kapcsolatot, úgy az imádság jelenti a legfontosabb hidat a személyes hitélet felé (ld. III/1). Jóllehet az élet bármely pillanatában szükségét érezhetjük az imádságnak, feltétlenül jó, ha annak a mindennapi gyakorlatba beépített alkalma is van. Az Erdélyi Gyülekezet áhítati rendje lehetővé kívánja tenni, hogy ez a rendszeres személyes imádság közösségi áhítat részévé is (!) váljék. Ennek célja, hogy az imádság a személyes élethelyzet és az adott lelkiállapot felől jövő indíttatások mellett közvetlenül is ihletődjék a Szentírás világának, az Isten népe életének magasabb rendű és tágasabb valóságából, s ezáltal váljék kevésbé önzővé, érettebbé, gazdagabbá. Így szabadulhat fel az erő, amely csak a személyes és a közösségi imádság egymással való érintkezéséből születik meg. Végső soron arra kell törekednünk, hogy ne a magunk személyes látószögéből tekintsünk a világra és kérjük Isten segítségét ahhoz, ami jónak tűnik nekünk, hanem igyekezzünk azt az Isten kegyelméből előttünk feltáruuló szent történet fényében látni. Ebbe a történetbe illeszkedve válhat valósággá az új ember élete, így válhat kézzel foghatóvá Krisztus mibennünk lakozása.

A gyakorlatban ez éppen akkor jár a legtöbb nehézséggel, ha gyülekezeti közösségben tartjuk az áhítatot. Elsősorban azért, mert a személyes imádságra jutó idő rövid és kötött. Gyülekezeti alkalomnál nemigen lehet 1–2 percnél hosszabb az erre szánt csend, továbbá pontosan addig tart, amíg az azt lezáró „ámen” föl nem hangzik. Ez kétségtelenül feszültségben van a személyes imádság spontán voltaival.

Némiképp hasonló lehet az áhítatok imáinak meghatározott jellege is: reggeli áhítatban közbenjáró ima, az esti áhítatban bűnvalló és hálaadó ima.

Bár ezek a tényezők létező nehézségekre utalnak, alapvetően nem veszítik érvényüket az imaélet javasolt formálásáról mondottak. Ehhez a következőket érdemes megfontolni: az imaéletben is van helye fegyelmezettnek, tudatos

döntések érvényesítésének, adott esetben létező keretekhez való szeretetteljes alkalmazkodásnak. Az imádságnak nem az álom – illetve az álmodozás – világának teljesen kötetlenül csapongó szabadsága a megfelelő analógiája. Az emberi létezés lényege nem ilyen illúzióként kell, hogy érvényre jusson, hanem a kapcsolatban létezés totalitásában, amely élményt, megértést, keresést, munkát, felelősséget egyaránt magába foglal.

Az is hangsúlyozandó azonban, hogy sok minden az ember alkatától, hitének állapotától függően alakítható. Lehet a személyes imádságot inkább ahhoz az áhítati alkalomhoz kapcsolni, amelyet általában egyénileg követ az ember, de lehet ellenkezőképp is. És lehet mégiscsak inkább áhítati kereten kívüli rendszeres személyes imádságot gyakorolni, ami azonban nem zárja ki, hogy a közösség imatémáit is sorra vegyük. A lényeg az, hogy törekedjünk személyes imádságunkat a magánéletünk láthatárának fölébe emelni azáltal, hogy egy tágabb imavalóság közegébe helyezzük.

5. Egyéb szerkezeti elemek

Az előbbi kategóriákba be nem sorolható elemek a reggeli áhítat invocációja, a déli és az esti áhítat nyitókönyörgés-éneke, a reggeli és az esti áhítat rezponzóriuma, illetve ugyanazon a helyen az esti áhítat szentírási válasza az igére, a *Benedictus* a reggeli áhítatban, illetve a Niceai Hitvallás az esti áhítatban, végül a reggeli és az esti áhítat énekelt áldáskérése, és mindhárom áhítat zárókönyörgése. Ezek az elemek egyrészt az egyes áhítatok legelején és legvégén, másrészt az igeolvasás (és hirdetés) után jelennek meg: vagyis szerkezeti szempontból különösen fontos helyeken. Ezért különösen is hangsúlyos tartalmat hordoznak: vagy valamely évszak, vagy valamely áhítattípus (vagyis napszak) alapvető jellege kell, hogy megmutatkozzék bennük! Ezért nem elégséges, ha „jó ígét” vagy más szöveget találunk hozzájuk – az Erdélyi Gyülekezet liturgiájáról a legjobb esetben is csak ez mondható el –, hanem valóban a liturgia teljes forrásanyagának átgondolásával lehet csak igazán jól dönteni. Ezért ez is olyan döntő tényező, amely az egész egyház teológiai munkáját követeli meg: olyan munkát, amelyben világosan meg kell, hogy mutakozzék az adott közösség hitfelfogásának sajátos jellege, múlt és jövőképe egyaránt.

Az Erdélyi Gyülekezet áhítati liturgiájában – az antifónás recitált zsoltár kivételével – ezek között található a protestáns graduálból beemelt tételek. Nem véletlen, hogy az alapvetően gregorián szertartási énekek ebben az áhítati liturgiában is éppen a szerkezeti szempontból fontos elemek közt jelennek meg. Persze e „megifjodó öreg graduálok” még nagyobb, és ennél kisebb szerepet is játszhatnak a következő nemzedékek magyar reformátusainak istentiszteletében. Az erre vonatkozó döntés feladata és felelőssége a máé.

Zalatnay István református lelkész (Budapest), az Erdélyi Gyülekezet vezető lelkésze, a Pápai Református Teológiai Akadémia tanára.